

גדליהו אלון / תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד

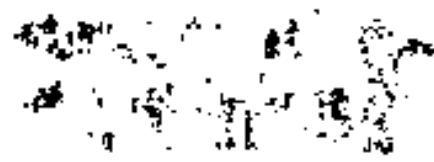
גדליהו אלון

תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד

כרך שני

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
הוצאת הקיבוץ המאוחד • תשל"א

הקדמה

פרקים אלו הם המשך ישיר לקודמיהם בחלק א' (ובכתב ידו של המחבר כתובים סופו של חלק א' וראשו של חלק ב' שלפנינו באותו עמוד). ואף הם אינם אלא חוליות של הרצאות, שגדליהן אלוך ז"ל הכינם לשיעוריו באוניברסיטה העברית. מלבד היחוד שיש יצירת הרצאה יש בהם בפרקים אלו גם חותם שעת יצירתם. שיעורים אלו ניתנו בימי הרת עולמנו, בשנת הולדת המדינה, בשעה שהמחבר ז"ל כרך בידיו את הסיף והספר: ידו האחת החזיקה בשלח — נשא בעול עם חבריו המפקדים במלחמת ההגנה והכיבוש, וידו השניה אחזה בעט סופר לכתוב בו את שיעוריו. גם שעתם של התלמידים-החיילים היתה דחוקה והיה מן ההכרח להצטמצם ולסיים. אמנם קינה המחבר, ועמו — חבריו ותלמידיו, שבמחזור השני של הרצאותיו ישלם את החסר ויפרש את הסתום; אבל נכזבה תוחלתנו: חשך עליו עולמו ונסחלק מבינינו, ניתק חוט חיו בעודו בראשית מסכת יצירתו. גם הנספחות שבסוף הספר — הרצאותיו הן, שעובדו והושלמו בידי מר ספראי.

חלק זה יוצא לאור הודות למסירותו הנפלאה של תלמידו הותיק, מר שמואל ספראי, שבעמל רב כינס את המפוזר, השלים הערות ומקורות ומראי-מקומות, וכמה פרקים אינם אלא עיבוד רשימותיו. יבורך על כך בכוח יצירה פורה!

גם בחלק זה בדקתי את כל המובאות ומראי-המקומות שבספרותנו. תירגמתי את כל הקטעים הארמיים ופירשתי בהערות כמה מונחים שאינם רגילים. גם הוספתי הערות מספר בסוגרים מרובעים.

רעי הנכבדים ד"ר אברהם שליט וד"ר חיים וירשובסקי עזרו לנו בבדיקת המובאות הלועזיות (עד כמה שאפשר בירושלים של היום, המנותקת עדיין מאוצר ספריותיה הגדולות) ובתרגומן. אפריון נמטיינהו על דא.

חזן לחברי הנכבד ד"ר מ. אבי-יונה, שהכין גם את המפות לספר זה. הגב' מ. אלת, שהיתה לעזר רב לאישה בחייו בכל עבודותיו המדעיות, היתה לו לעזר גם בחלק הזה והשקיעה עמל בהעתקת כל כתב-היד.

הוצאת-הספרים המשיכה במסורתה הנאה ועשתה את הכל בעין יפה וביד רחבה כדי לתת לציבור ספר נאה ושלם. כולנו, אגו ותלמידיו וכל הלומדים בספרי אלוך ז"ל, נברכה על כך.

בספר זה נחתמים פרקי יצירתו של גדליהו אלוך זצ"ל. אבל לא תם כוח יצירתו, כי תלמידיו ממשיכים במחקריהם המקיפים והמעמיקים בכוח התורה שקיבלו מפיו ובדרך החכמה שהתווה לפנייהם. מי יתן ודמות דיוקנו הנעלה של מורם ורבם תהי לנגד עיניהם בכל עבודתם, ובלא כל משוא-פנים ישתדלו לגלות את האמת.

ע"צ מלמד

ירושלים, ה' באלול תשס"ו

התוכן

V	הקדמה — ע"צ מלמד	
15—1	פרק א' קודמות למלחמת בר־כוכבא: תסיסה בעם	
47—16	פרק ב' מלחמת בר־כוכבא	
	(א) היקפה הטריטוריאלי של המלחמה, 19: (ב) הנלחמו גם השומרונים? 24: (ג) הכוחות הרומיים, שנשתתפו במלחמת בר־כוכבא, 27: (ד) למהלכה של המלחמה, 28: (ה) כיבוש ירושלים, 31: (ו) הנהגת העם בימי המלחמה, 33: (ז) יחסם של חכמים למרד ולבר־כוכבא, 41: (ח) גזירות השמד, 43.	
83—48	פרק ג' מלאחר מלחמת בר־כוכבא ועד לאחר דיוקליטינוס	
	(א) התמעטותם של האוכלוסים היהודיים בארץ, 53: (ב) הגזירות, 56: (ג) המצב הרוחני, 58: (ד) התמורות בתחומה של האדמיניסטרציה, 59: (ה) מעמדו המדיני־משפטי של הישוב היהודי, 60: (ו) המצב הכלכלי־חברתי, 66: (ז) התחדשותו של מרכז ההנהגה הלאומית־הרוחנית, 70.	
158—84	פרק ד' למן ימי מלכות בית הסיבירים ועד לתיאודוסיוס השני	
	פתיחה, 84: (א) ימיהם של הסיבירים, 94: (ב) מעמדם האזרחי־המשפטי של היהודים בימיהם של הסיבירים, 103: (ג) מעמדה המדיני־לאומי של היהדות בא"י, 110: (ד) הנשיאות והסנהדרין — מפעליהן והיחס שביניהן, 125: (ה) יהודה הנשיא, 129: (ו) התנגדותם של חכמים לרבי, 145: (ז) הנשיאות והסנהדרין בסופה של תקופת הסיבירים, 148: (ח) סופה של תקופת הסיבירים, 152: (ט) תקנותיהם של הנשיאים ובית־דינם בתקופת הסיבירים, 153.	
181—159	פרק ה' מלכות רומי בימי האנארכיה של המאה השלישית	
	(א) בין פרס החדשה ולבין רומי, 162: (ב) תדמור, 168: (ג) המלחמות באירופה, 178.	
193—182	פרק ו' התנאים הכלכליים והחברתיים בארץ־ישראל	
	(א) עול המסים, 182: (ב) בעית הטיירוניא, 184: (ג) הארנוניות, 185: (ד) אכסניא, 186: (ה) האנגריות, 189: (ו) הליטורגיות, 190.	
213—194	פרק ז' תקופת רומי הנוצרית	
	יסודות המשטר הדיוקליטיאני־קונסטנטיני, 201.	

נספחות

א. זרמים ומפלגות בישראל בימי הבית השני 241—217

(א) מהותו של ההיליניסמוס, 217; (ב) הפוליס היוונית שבמזרח בתקופה ההיליניסטית, 218; (ג) יהודה בתקופה ההיליניסטית, 220; (ד) המשטר המדיני ביהודה, 220; (ה) הכהן הגדול וסמכויותיו, הסנהדרין וכנסת הגדולה, 221; (ו) הנהגת העיר ביהודה, 223; (ז) דמותה החברתית של ירושלים, 223; (ח) היסודות החברתיים בירושלים, 226; (ט) ההתייחסות ביהודה, 230.

ב. הישובים העבריים בא"י בתקופת התלמוד 262—242

(א) המצב האוכלוסי של הישובים העבריים בא"י בתקופת התלמוד, 242; (ב) למן החורבן ועד למלחמת בריכוכא, 243; (ג) ממלחמת בריכוכא ועד לסופה של תקופת הסיבירים, 244; (ד) התפטרות השומרונים, 248; (ה) תקופת השנים 235—324, 252.

הוספה לעמ' 45 263

מפתחות 279—267

מקורות — מחברים — אישים — שמות מקומות — עניינות

רשימת המפות

17	מלחמת בריכוכא
57	ארץ-ישראל בימי המשנה והתלמוד עד הכיבוש הערבי
200	האימפריום הרומאי ועם ישראל, מול צ'
241	הגליל בימי המשנה והתלמוד

פרק א

קודמות למלחמת בר-כוכבא: תסיסה בעם

בתחילה יש לשאול: כלום פרצה המלחמה הגדולה בבת אחת בתוקפה של גזירה מן המלכות, כגון בנין איליה קפיטולינה או איסור המילה (או מפני שתיהן כאחת), או שמא קדמו לכך מעשים מסוימים העשויים להוכיח שהמרידה הוכשרה מלפניה, שתססה קימעה קימעה ימים הרבה קודם לכך? ודאי כל עצמה של התשובה לשאלה דילן תלויה בעובדות נעלמות-עיקריות. כגון איסור המילה – אימתי גזר עליה אדרינוס? אלא שבלא כך שתיקתם של המקורות מונעתנו מלהעלות תשובה מוחלטת ממש. מכל מקום דומה שיש למצוא במקורותינו הישנים רמזים למציאותה של תסיסה בארץ לפני המלחמה ואף-על-פי שאף הם אינם ברורים לחלוטין. כיוצא בדבר יכולות להצטרף לכאן שתי תעודות חדשות – פפירוסים, שמעידות אף הן על עובדא זו.

כמה מקורות מלמדים אותנו, שבימים שקדמו למלחמת ביתר מצוייה היתה תנועה של ליסטיות בארץ-ישראל. כך אנו קורין בתלמוד בבלי¹: „מעשה בתלמידי רבי עקיבא שהיו הולכים לכוזיב. פגעו בהן ליסטים. אמרו להן: לאן אתם הולכין? אמרו להן: לעכו. כיון שהגיעו לכוזיב פירשו. אמרו להן: [תלמידי] מי אתם? אמרו להן: תלמידי רבי עקיבא. אמרו להן: אשרי רבי עקיבא ותלמידיו, שלא פגע בהן אדם רע מעולם“. לפי דרכנו למדנו שליסטים הללו, שהם יהודים, נוהגים כבוד בחכמים (רבי עקיבא) ותלמידיהם (והתלמוד מעיר²: „תא חזי, מה בין גנבי [ד]בבל לליסטין דארץ ישראל“³)

ועוד אנו קורין באיכה רבתי⁴: „מעשה בבנו של רבי חנינא בן תרדיון שנתחבר לליסטים וגלה את רזן⁵ והרגוהו, ומלאו פיו עפר וצרורות. לאחר שלושה ימים נתנוהו בכליבא⁶ וביקשו לקלס עליו מפני כבוד אביו ולא הניחן. אמר להם: הניחו לי ואני אומר על בני. פתח ואמר: ולא שמעתי בקול מורי ולמלמדי לא הטייתי אזני, כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה⁷. ואמו קראת

¹ עבודה זרה כה ב.

² שם. כו רע"א.

³ = בוא וראה מה בין גנבי בבל לליסטים של ארץ ישראל.

⁴ פ"ג יד, לפסוק „ויגרס בחצץ שני“ (ג טז); מסכת שמחות סוף פרק יג.

⁵ = סודם.

⁶ = כלוב קטן.

⁷ משלי ה יג"ד.

עליו: כעס לאביו בן כסיל וממר ליוולדתו⁸. ואחותו קראת עליו: ערב לאיש לחם שקר ואחר ימלא פיהו חצץ⁹. אין נמנע, שאף אותו מעשה של בני הגליל, שהרגו נפש מישראל וברחו אל רבי טרפון וביקשוהו שיחביאם, קשור בתנועת ליסטים זו¹⁰. אפשר שאף המעשה דלהלן, המסופר בירושלמי¹¹, אירע בימינו: „אמרו לפני רבי יודה¹²: מעשה בליסטים אחד, שנתפס בקיסרין שבקפודקייא. עם כשהוא יוצא ליהרג. אמר להן: צאו ואמרו לאשתו של שמעון בן כהנא, שהרגתיו בכניסתו ללוד. ובא מעשה לפני חכמים וקיימו את דבריו. אמר להן רבי יודה: משם ראייה? והלא לא אמר אלא הרגנוהו“.

והנה, ליסטים יהודים בארץ-ישראל — מוצאים אנו אף בתקופות אחרות, בימיהם של תנאים ואמוראים (כבפני הבית), והללו מקפחים אף ביהודים. מציאות זו — עד כמה שיש לדון מן המקורות — כרוכה: או במצב חברתי-פוליטי מסויים, תנועות מעין-מרדניות, או בתנאים כלכליים קשים (פעמים מצטרפות שתי נסיבות הללו כאחת), וביותר — במעמד פוליטי, יש אפוא מקום להניח תחילה, שאף ליסטים זו שבימינו, אפשר כרוכה היא במציאות כלכלית, אף-על-פי שאין בידינו עדויות מפורשות ומכריעות על מעמדה הכלכלי של ארץ-ישראל בימינו, מכל מקום כמה מקורות עשויים לכאורה ללמדנו, שאמנם היו קשיים כלכליים רציניים בארץ-ישראל בתקופה זו.

אלא שתחילה עלינו לדון: מהו המעמד הכלכלי בימיו של אדרינוס בממלכה הרומית בכללה? מפורסמת היא הדעה הרלווחת, שהמאה השניה עד קרוב לסופה (סוף ימיו של מרקוס אוריליוס) היתה מעין תקופת-זוהר לכלכלה הרומאית. באותם הימים מגיע הסחר עם הודו לשיאו, באותם הימים נבנים בניינים ציבוריים גדולים בערים שבמזרח, ונדבנותם של האמידים מתרבה. אף הסופרים מרבים לתאר בצבעים בהירים את עושרה ושלוותה של מלכות רומי. מסביבותיה של ארץ-ישראל מעידה גרש אף היא על פריחה בתקופה זו¹³. וביותר, לכאורה, דואג ופועל הרבה אדרינוס. הלה מקים בנייני-תפארה בערים הרבות שבפרובינציות, שהוא מבקר בהן. „תקופת השלום“ שהקיסר הלה מבשר לרומי עפ תחילת מלכותו — מסייעת לשגשוג המסחר העולמי ולהתקדמות כלכלית בכללה. הוא מפחית פעמים במסים ומקל בגבייתם, דואג למעוטי האמצעים, מתקן מכל מקום. יש חכמים המעלים עברה השני של התמונה: מסעותיו הרבים של אדרינוס שעלו בדמים מרובים לתושבי האיפרכיות שעבר, בהן, סייעו לדלדולם של אלו; הביורוקרטיה שהקיסר הלה אירגן והגביר, אף היא משמעה: נטל מוגדל על נתיני הממלכה. ואף הבניינים הרבים והמפוארים ש„העניק“ לערים — פירושם למעשה: הטלת עול כבד על

⁸ שם יז כה.

⁹ שם כ יז.

¹⁰ נדה סא א.

¹¹ יבמות פ"ב ד סע"א-רע"ב, בבלי כה ב, תוספתא פ"ד ה"ה, צוקרמנדל 244.

¹² = יהודה, הוא ר' יהודה בן אלעאי, תלמיד ר' עקיבא.

¹³ ראה Kraeling, Gerasa, 1938

האזרחים¹⁴. ודאי שהבחנות כלליות אלו נוגעות בה בארץ־ישראל; אלא שעלינו לעיין בעדויות הבאות מכאן במיוחד.

תחילה למידים אנו מכמה ברייתות על שני בצורת או שני רעבון. כנראה בשיעור חמור, שאירעו בפרק־זמן זה. בתוספתא¹⁵ שנינו: ומעשה ביהושע בנו של רבי עקיבא שנשא אשה ופסק עמה על־מנת שתהא זנתו ומפרנסתו ומלמדתו תורה. וכשהיו שני בצורת עמדו וחלקו¹⁶ (שלא היה בידה לפרנס אותו ואת עצמה). ועיד שנינו שם¹⁷: „מעשה ברבי טרפון שקידש שלש מאות נשים והאכילן בתרומה שהיו שני בצרות”¹⁸. כיוצא בו שנינו בתוספתא¹⁹: „אמר רבי יהודה: מעשה בבית ממל ובבית גוריון ברומא²⁰ שהיו מחלקין גרוגרות לעניים, שהיו שני בצורת, והיו עניי כפר שיחין יוצאין ומערבין ברגליהם²¹, נכנסים ואוכלים תאינים משחשיכה.” אלא שדומה שהמקורות שלהלן מוכיחים לכאורה, שהיו באותם הימים נסיבות כלכליות חמורות מב„שני בצרות” רגילות (שוו „מכת מדינה” בארץ־ישראל, שחזרת בכל התקופות כולן). שנינו במשנה²²: „זה מדרש דרש רבי אלעזר בן עזריה לפני חכמים בכרם ביבנה: הבנים יירשו והבנות יזונו, מה הבנים אינן יורשין אלא לאחר מיתת האב, אף הבנות אינן ניוזנות אלא לאחר מיתת אביהן” — בא ללמדנו, שאין האבות חייבין במזונות הבנות. אבל בן דורו, ר’ יוחנן בן ברוקא, חלק עליו ואמר²³: „חובה לזון את הבנות”. ולפי מסורת אחת בתלמוד²⁴ „דרשו רבותינו שביבנה”²⁵: אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת (תה’ קו ג) — „זה הזן בניו ובנותיו כשהם קטנים”. הרי שעלתה הבעיה דילן בימים שקדמו למלחמת בר־כוכבא, ונשאו ונתנו בכך חכמי אושא בימים הקשים שלאחר ביתר. משמעותו של משא־זמתן זה בהלכה, נראה, שהיו אנשים מישראל — מפני דוחקם — מסתלקים מלזון את בניהם ובנותיהם, והיו מטילין את פרנסתם על הציבור. וחלקו חכמים בדבר: אם יש לכופף את האב, והציבור פטור מן העול הזה, אם לא, לפי שהציבור חייב לדאוג למזונות הילדים, שאבותיהם דחוקים ביותר. אפשר שהבעיה

¹⁴ ראה ביחוד רוסטובצ'ב The Social and Economic History of the Roman Empire 1926, pp. 320—325 וראה Pringsheim The Legal Policy of Hadrian, J.R.S. 1934, p. 141 ff.

¹⁵ כתובות פ”ד ה”ו, צוקרמנדל 264, ירושלמי פ”ה כט ע”ד.

¹⁶ ובירושלמי מפורש יותר: וחלקו הנכסים ביניהן.

¹⁷ פ”ה ה”א, 266. ירושלמי יבמות פ”ד ו ע”ב.

¹⁸ בירושלמי: ...בימי רעבון על מנת להאכילן בתרומה.

¹⁹ תוספתא עירובין סוף פ”ד (ג), 143. ירושלמי פ”ד כב ע”א, בבלי נא ב.

²⁰ בגליל התחתון, דרומית לכקעת בית נטופה. בכתבי־יד ארפורט נשתבש: בדרומא.

²¹ [כיצד? הולך אדם בערב שבת מבעוד יום עד סוף תחום שבת (= אלפיים אמה), ונשאר שם עד שחשיכה, וקונה לו מקום שביטה וחוזר לביתו, ולמחר, יכול לילך עוד אלפיים אמה מאותו מקום. ע”י ע”צ מלמד, פרקי מנהג והלכה, ס”ג סעיף יב, עמ’ 57].

²² כתובות פ”ד מ”ו.

²³ תוספתא כתובות פ”ד ה”ח, ירושלמי כה ד, בבלי מט א (ע”י שם).

²⁴ כתובות ג ע”א. והשוה מדרש תהלים מזמור ק”ו הוצאת בובר, עמ’ 454.

²⁵ לפי מסורת אחרת („ואמרי לה”) — ר’ אליעזר (הגדות התלמוד: ר’ אלעזר).

דילן עלתה לאור תיקונן של אלימנטציות²⁶ שהתקינו נרווה וטרינוס ואדרינוס ברומי לבני אזרחים רומיים. על-כל-פנים משקפות הלכות אלו תנאים כלכליים חמורים, בסמוך למלחמת ביתר. אלא שנראים הדברים, שהליסטיים, הרווחת בארץ-ישראל בימינו (בין בגליל ובין ביהודה-לוד!), קשה להסבירה מפני אותה מציאות כלכלית בלבד. תחילה, כבר ראינו בנו של רבי חנינא בן תרדיון בין הליסטים, והרי משפחת רבי חנינא בן תרדיון לא מן העניות היתה, ורבי חנינא עצמו מן הגדולים שבדור היה (והוא ממונה על קופה של צדקה²⁷). הדעת נותנת אפוא שאותה תרבות רעה, שיצא לה בנו של רבי חנינא — אינה לשם ליסטיים של ממוץ. ובשניה, דומה, שאף-על-פי שמצינו מלאחר החורבן גנבים וליסטים, שגונבים ממון אף בדורות אחרים, הרי הריגת נפשות מישראל — לא שמענו עליה. כל שכן הריגת אישים חשובים כשמעון בן כהנא (היה כנראה מן החכמים²⁸, או מן הקרובים להם). אנו רשאים אפוא לראות בתנועת ליסטים זו זיקה לתסיסה של מרדנות בארץ-ישראל (בין ביהודה ובין בגליל).

מעתה נחזור לעיין בשתי תעודות חדשות, שקודמות למלחמת בר-כוכבא ושאל הן מעידות, לכאורה, על תנועה מרדנית בארץ כמה שנים לפני פרוץ המלחמה. אחת מן התעודות הללו — זמנה מחזור במוחלט: שנת 128. והשניה, לדעתי בלא ספק, שלא כדעת חוקרים שעסקו בה ואחרונה למלחמת ביתר, — זמנה לא יאוחר משנת 129, ואפשר אף היא מכוונת לשנת 128. אלא שלשם הערכת עדויותיהן שלהן, עלינו לחזור ולדון קצרות בענין זמנה של מלחמת בר-כוכבא.

המקורות הספרותיים, בידוע, מעלים שתי מסורות חלוקות לענין זמנה של המלחמה. מהם שקובעים אותה בתחילת שנות השלושים של המאה השנייה, ומהם — בתחילת שנות העשרים. ההיסטוריונים של המאה הי"ט חלקו בפרשה כרונולוגית זו, והיו — ביחוד מחכמי ישראל — שהעמידו על המסורת השנייה וראוה אמת²⁹. ברם בדורנו, נראה היה שהבעיה הוכרעה לחלוטין³⁰, אלא שלאחרונה שוב נזקקו מן החכמים לשאלה דילן, והיה שרצה לקבוע את המלחמה בשנות העשרים³¹. נחזור אפוא על הדיון בקצרה.

א. המקורות הספרותיים העיקריים והעתיקים למלחמת בר-

²⁶ Alimenta = מעות או נכסים, שתרמו אותם נדיבים, ופירוניהם נמסרו לפקיד העיר או המדינה, לכלכלת ילדים עניים.

²⁷ בבא בתרא, ע"ב, ע"ז יז ב.

²⁸ [כנראה היה תלמידו של ר' אליעזר בן הורקנוס ורבו של רבן שמעון בן גמליאל (ירושלמי חלה פ"ד ס"ב), וע"י תולדות תנאים ואמוראים להיימן].

²⁹ ראה למשל שי"ר: ערך מילין, ערך אדריאנוס.

³⁰ ראה שירר 1 644 ואילך ולאחריו אחרים, כגון XI CAH, עמ' 300 ואילך.

³¹ ראה רפאלי במאמרו Jewish Coinage and Date of the Bar-Kochba Revolt ב"JPOS, 1923, עמ' 193—199. ויצחק איזיק הלוי בדורות הראשונים ח"א, כרך ה' עמ' 586 ואילך.

כוכבא קובעים את המאורע לשנות-השלושים. כך משמע מדיו קסיוס³², וכן הכרוניקון של אויסביוס אצל הירונימוס³³ קובעה לשנת 132. אמנם בכמה מקורות מעיד הירונימוס, שמלחמת בר-כוכבא אירעה חמשים שנה לאחר החורבן (קרוב, שנטל מסורת זו מן היהודים). וכן כרוניקות אחרות, שאינן תלויות בהירונימוס (כגון כרוניקון ססחלה, שקבעה לשנת 119).

כיוצא בדבר אנו שונים בירושלמי³⁴: „תני רבי יוסי אומר: חמשים ושתים שנה עשת³⁵ ביתר. לאחר חרבן בית-המקדש“. ברם כנגד מסורת זו מצוייה במקורותינו מסורת אחרת, שקובעת את מלחמת ביתר עשר שנים לאחר תאריך זה. שנינו בסדר עולם רבה³⁶: „מפולמוס של אספסיינוס עד פולמוס של קיטוס חמשים ושתים שנה, ומפולמוס של קיטוס עד מלחמת בן כוזיבא י"ו שנה“. אמנם יש נוסחאות שגורסות: מפולמוס של קיטוס ועד פולמוס של אספסיינוס נ"ב שנה³⁷; אלא שנראה שהנוסח הראשון עיקר, ואף ראיות אחרות מצטרפות לכאן. להכריע בענין השאלה. בכתובת המספרת בשבח ובתפקידיו המדיניים של המצביא סיבירוס, שנשלח לדכא את המרידה הקשה³⁸ נמנה הקונסולט של הלה לפני שימושו ביהודה. סיבירוס שימש קונסול בשנת 127. הרי שהמלחמה היתה לאחריה³⁹. ועוד, לעדותו של Vogt⁴⁰, מופיע אדרינוס במטבעות של שנת 131 כשחוזר ממצרים לבוש בגדי-מלחמה. דבר שאינו מצוי אצל אדרינוס, ומכאן שכבר אז התחילו מהומות ביהודה⁴¹. ולבסוף: מימים הרבה אנו יודעים שאדרינוס זכה לאקלמטיה⁴² שניה בתורת אימפרטור לכל המאוחר בדצמבר 135. מתן התואר אימפרטור בשניה לא יכול לבוא אלא בגמר מלחמת בר-כוכבא (לראשונה הוכרו אימפרטור לכבוד נצחונו במלחמה הדקית 118–117). והנה לאחרונה יכולנו לומר בוודאות מתוך תעודה חדשה — דיפלומה צבאית שנכתבה ב־14 לאפריל שנת 135 — שאותה שעה עדיין לא ניתן לו תואר הנ"ל בשניה, ותעודה זו חשובה היא ללמדנו על ימות גמר המלחמה (או: לכיבוש ביתר) — בין אפריל לדצמבר 135⁴³. אלא שעל-כל-פנים עובדא זו מלמדתנו שהמלחמה היתה בשנות השלושים.

³² מהדורת III Boissevain, עמ' 232.
³³ מהדורת II Schoene, 166–169.
³⁴ תעניות פ"ד סט ע"א, איכ"ר ב.ב.
³⁵ = עשתה.
³⁶ סדר החכמים, הוצאת נויבאור, ח"ב, עמ' 66, הוצאת רסנר, עמ' 145.
³⁷ ע"י בספרנו ח"א, עמ' 256.
³⁸ I.L.S., Dessau, 1, עמ' 231, מס' 1056.
³⁹ כי ה־cursus honorum מונה לעולם את משרותיו של אדם וכיבודיו לפי סדר הזמנים.

⁴⁰ Alexandrinische Münzen, I 97.

⁴¹ מסכים עמי Hermes, Schell, 1930, עמ' 177 ואילך.

⁴² = תשואות-חן, הסכמה.

⁴³ ראה מאמרו של היכלהיים: New Light on the End of the Bar-Kokhba

War JQR ב־1939, עמ' 61–63.

ועתה נחזור לעיין בב' התעודות שהזכרנו למעלה. בפפירוס רומי אחד, שנתפרסם תחילה בשנת 1928 בפפירוסים האיטלקיים (פלורנץ)⁴⁴ אנו קורין בתרגום עברי כדלהלן⁴⁵: [הטופס הזה] מועתק ומאושר מן הליבלום שנקבע ונתפרסם באצטונית (porticus) של יוניה, ובן כחוב היה מה שנכתב להלן: אל ויליוס קצוס, הליגטוס של אוגוסטוס פרו-פריטורי, מן הוויטיראנים של הלגיון העשירי הפריטנסי במספר עשרים ושנים (איש), שהתחילו לעבוד בצבא בימיהם של הקונסולים גלבריון וטורקוולוס ופאולינוס ואקווילינוס⁴⁶ [אותם וויטיראנים] ששמותיהם רצופים בזה להלן. אדונינו, הואיל ושרתנו לפנינו בצבא בצי הפריטורי של מיסינוס (איטליה) (in classe praetoria Misenensi) ובחסד של אדרינוס האלוהי הועברנו משם אל הלגיון הפריטנסי, ולמעלה מעשרים שנה התנהגנו לכל דבר כחיילים משובחים, ועכשיו בימים המאושרים⁴⁷ נפטרים אנו משבועתנו⁴⁸ ועתידים אנו לילך למולדתנו, אל אלכסנדריא אשר ליד מצרים, לפיכך אנו מבקשים ממך לקיים לנו, כי נפטרים אנו על ידך ולא מן הצי, כדי שחתימתך תועיל לנו בשעת הצורך כתעודה⁴⁹ ואנו נחזיק טובה עולמית לאהבת הבריות שלך. חתימה (של הנציב). אין נוהג ליתן לוויטיראנים תעודה (של פטורין) מן הלגיונות. אף-על-פי-כן מבקשים אתם שאודיע לפריפקטוס של מצרים את דבר פטוריכם על-ידי בפקודת הקיסר שלנו... את... ואת התעודה אתן. ניתנה (הודעה זו) בקולוניה הראשונה (הפלביה) אוגוסטית הקיסרית (ביום כ"ב בינואר 150). משמעותה הכללית של התעודה דילן היא: אנשים אלו אנשי אלכסנדריא נתגייסו בשנות 6—125 לשרת בצי של איטליה (Misenum). לאחר שעבדו זמן מסוים בצי, הועברו על-ידי אדרינוס אל הלגיון העשירי הפריטנסי שמלאחר החורבן נשתפן בארץ-ישראל, ומחנהו הראשי — ירושלים. לגיון זה היווה עיקר חיל-המצב של ארץ-ישראל, בתוספת יחידות של חיל-עזר (auxilia). כמות שמוכת מ"מלחמותיו" של יוספוס (ומן הכתובות). הואיל ורוב שנות שירותם — עד לתחילת 150 — עברו עליהם בצבא-היבשתי, לפיכך מבקשים הם, שידונו אותם כמשוחררי הלגיון העשירי ולא כחיילי צי שנשתחררו, לפי שחיילי הלגיונות זכו עם שחרורם לזכויות יתירות משל אנשי-הצי. נראים הדברים, שמאחר שנתגייסו מעיקרם לצי, אפשר היה לשחררם בתנאי-השחרור של עובדי-צי, ומכאן — בקשתם מן נציבה של ארץ-ישראל, שהוא גם המפקד העליון של הלגיונות שחנו אותה שעה בארץ-ישראל, הלגיון העשירי והששי, שנספח על חיל-המצב שביהודה, מלאחר מלחמת ברכוכבא. דומה בעיני, שכשהוויטיראנים הללו מציינים את שחרורם, בימים מאושרים

⁴⁴ Papiri Greci e Latini, Pubblicazione della Società Italiana vol. IX

n. 1026 p. 43—44

⁴⁵ ראה Aegyptus 1929, 242—53; Rev. Arch. 1930, 333, Syria 1928, 269

J.E.A. 15, 118

⁴⁶ שנת 125—126.

⁴⁷ רמז לשירותם בלגיון בימים קשים, במלחמת ברכוכבא?

⁴⁸ = שבועת העבודה בצבא.

⁴⁹ של פטורין מן הלגיון.

ביותר" — הרי הם מתכוונים לרמוז ששרתו בצבא בזמנים קשים ביותר, כלומר: בימי מלחמת־בית־הקשה. מכאן לדעתם שיש להתייחס לשירותם הצבאי בלגיון העשירי, שעליו נפל הרבה מפוֹב־המעמסה של התקפות היהודים הראשונות (ואולי העיקריות: עם כיבוש ירושלים בידי המורדים), במשנה הערכה, ולראות את עבודתם בלגיון מכרעת לגבי שימושם בצי. הגקודה המעניינת אותנו כאן הריהי: אימתי הועברו ללגיון העשירי ביהודה? שכן ברור כמעט במוחלט (ודבר זה אין מפקפקים בו הפפירולוגים, שנזקקו לתעודה זו) שחיילי־צי אלו נשלחו לחזק את הלגיון העשירי. ולפי שלכאורה קרוב ביותר להניח, שחיוזק זה נחוץ היה בשעת מלחמה ממש, לפיכך פירשו המו"ל של הפפירוס — Vitelli — והסכימו עמהם החוקרים האחרים, שאירע הדבר בשנת 132, שעה שמלחמת בר־כוכבא משכה כבר בתוקף.

ברם אין, לדעתי, לקבל פירוש זה. תחילה יש לציין, שכשהחילים מדברים ב"שירותם ההוגן למעלה מעשרים שנה", וודאי אין הדברים מכוונים לתחילת שימושם הצבאי בכלל — היינו לרבות שנות שירותם בצי האיטלקי. דבר זה אי־אפשר לא מבחינת המשמעות של המאמר בגופו ולא מצד הזמן, שאין לומר "למעלה מעשרים שנה" — על עשרים וחמש שנה⁵⁰. אם כך, הרי ש"למעלה מעשרים שנה" מתייחס להעברתם ללגיון הפריטנסני. מעתה, אם נקבל הצעתם של החכמים שהעברה זו חלה בשנת 132 — הרי אין לנו אלא י"ח שנה. אמנם אפשר היה לומר, שנקטו החיילים מספר כולל 20, ושלא בדקדוק: אימתי? אילו כתבו עשרים שנה סתם. עכשיו שכותבים: למעלה מעשרים שנה, וודאי אי־אפשר לראות כאן שמונה עשרה. לפיכך יש לקיים את הלשון כצורתו ממש. הבקשה נכתבה ב־22.1.150. אם ננפה 20 שנה, הרי אנו עומדים ב־22.1.130. כיון שכותבים: למעלה מכ' — הרי אנו עומדים לא יאחר משנת 129. הדעת נותנת כאמור שהעתקת חיילי־צי מאיטליה לשמש בלגיון של ארץ־ישראל כרוכה היתה בשעת־חירום בארץ. הרי שרשאים אנו להניח, שבשנת 129 או 128 מצוייה היתה ביהודה תנועה מרדנית או תסיסות של ממש, שתבעו הגברת חיל־המצב.

לכאן מצטרפת תעודה אחרת, קודמת לה, שכבר צירפו אותה חכמים לענין השאלה דילן. בפפירוס משנת 128⁵¹ אנו קורין⁵²: דיֹניסיוס בן סוקרטס ושותפיו, גבאי מס־הבגדים הציבורי [מלכותי] לצורכי השומרים, קיבלו מן האיכרים של כפר סקיגופירניסוס 19 מעילים ולצורכי האסטרטיוטוח המשרתים בצבא שביהודה (Ἰουδαία) חמשה פליונות⁵³ לבנים. והנה נוהג זה של החלמת מצרכים⁵⁴ במצרים

⁵⁰ אגב, 25 שנה הן משך הזמן הנורמאלי של שירות צבאי בימים אלו.

⁵¹ Papyrus Ryland, II 189 (Catalogue of the Greek Papyri in the Ryland Library, ed. Himt. II p. 237)

⁵² אנגלית: ג'ונסון 1936 Roman Egypt.

⁵³ = כובעי־לבד (כלים פכ"ט מ"א).

⁵⁴ פעמים שהפקעות לצבא נעשו בחשלומים הוגנים, או פחותים משויים של המצרכים המותרים, ופעמים — בלא תמורה כלל.

לצורכי חיילות שמחוצה לה, מוכח לא רק מן התעודה דילן. כך אנו קורין בפפירוס אחד⁵⁵ על החרמת גמלים במצרים (פילדלפיה) בשנת 216—217 „בשביל צורכי החיילות האצילים של רבוננו האימפרטור סיברוס אנטונינוס אשר בטוריא“. ברם ברור שהחרמה זו באה לרגל המלחמה הפרתית, שאירעה בימים הללו (שלשמה כינס קרקלה צבא רב). אנו חייבים אפוא להניח, שאותה הפקעת בגדים לאיסטרטיוטות המשרתים ביהודה — כרוכה אף היא, בהגברת החיילות החונים שם, דבר שהצריך תוספת הספקה, לפי שברגיל היתה האיפרכיה עצמה מספקת בדמות הארנונה את צרכיהם של החיילות החונים בה, בימים כתיקונם.

ועוד פפירוס אחד, שמעלה גביית מצרכים במצרים בשביל צבא שמחוצה לה, יש להזכיר. בפפירוס אחד מ־9 בספטמבר 138 (מלאחר מותו של אדרינוס)⁵⁶ אנו קורין על גביית בגדים מאגודת האורגים של פילדלפיה לצורכי החיילות שבקפדוקיה. לדוקומנט זה נזקק חכם אחד⁵⁷. הלה מקשר את התעודה הזאת — בפפירוס הנוגע ביהודה, וכותב, שאף כאן וודאי היה מצב של דוחק מיוחד, כלומר: תנאים צבאיים, מיוחדים, שגרמו למשלוח הבגדים ממצרים לקפדוקיה. משער הוא אפוא, שבתחילת מלכותו של אנטונינוס פיוס צפויה היתה סכנת מלחמה בפרתים, ומכאן ריכוז צבאי בקפוטקיה (מעולם שימשה קפדוקיה ליד סוריא בסיסים למלחמות-התקפה והגנה עם הפרתים והפרסים שלאחריהם). אלא שאותו חוקר מבקש להסביר אף את הריכוז הצבאי ביהודה, לעדות הפפירוס דילן, במלחמה פרטית שכאילו היתה צפויה אותה שעה. גופה של העובדה, שעמדה לפרוץ מלחמה בפרתים בימיו של אדרינוס, אמורה ב„חיי אדרינוס“, בהיסטוריה אוגוסטה⁵⁸, וספרטינוס מעיד, שהמלחמה ההיא בטלה, מפני שאדרינוס עצמו יישב את הסכסוך על-ידי משא ומתן בשותותו במזרח. אלא שהחכמים בכללם, כוזבר ואחרים, קובעים את המאורע לשנת 123—124, בימי מסעו בשנים 121—125. ברם, החוקר הלה סבור, שיש לייחס את המאורע למסעו האחרון של אדרינוס למזרח (128—131). לדעתו אפוא צפויה היתה מלחמה בפרתים בשנת 128 (ואחריה). ומכאן — ריכוז הצבא ביהודה, המוכח מן הפפירוס הנידון. אלא, שטעמיו — אין בהם כדי ראייה, ודומה שאין להוציא את המקור „חיי אדרינוס“ מידי פשוטו. מקום העדות הנ"ל מוכיח, שלא נתכוון בעל „חיי אדרינוס“ אלא למעשה שאירע כשיצא למסעו אל המזרח 128—132. בעל כורחנו אנו מפרשים את העובדה הנ"ל — הגברת הצבא ביהודה — על-ידי ההנחה, שמצויות היו אותה שעה תסיסות ומהומות בארץ, שתבעו חיזוקו של חיל-המצב. הרגיל (עלה כנראה עד רבבה).

המקורות התלמודיים, בצירוף שני הפפירוסים, שעיינו בהם תחילה, גותנים ידים לשער, שזמן מרובה, קודם למלחמה שרוייה היתה ארץ-ישראל בתסיסה

⁵⁵ ווילקן, כריסטומתיה מס' 245 ; B.G.U. 266.

⁵⁶ ג'ונסון, עמ' 627 ; B.G.U. 266.

⁵⁷ Schell במאמרו *Hermes Zur Geschichte des Kaisers Antoninus Pius*.

משנת 1930 (כרך 65), עמ' 177 ואילך.

⁵⁸ ed. Hohl I p. 14 c. 12.

מרדנית, 'שהצריכה הגברת חיל־המצב ביהודה'⁵⁹. הדעת נותנת לכאורה לפרש עובדא זו על־ידי ההנחה שמלאחר סולמוס של קיסוס ולאחר תחילתו הנוחה של אדרינוס לגבי היהודים ומחשבתו להקים את ירושלים (בדמותה הראשונה) והאכזבה שבאה עם ביטולו של המעשה הזה שתלו בו ישראל תקוות מרובות — נתפשטה מרירות אצל רבים מן העם⁶⁰, והיו שנתחברו לחבורות, שהציקו לשלטונות, ואף נהגו מנהג ליסטים לפרנס עצמם, ושמא אף לקפח באנשים מישראל שהיו מהלכים עם הרשות. ברם שמא כרוכות תנועות הללו בשינוי ממשי לרעה, שחל בעמדתה של המלכות כלפי ישראל, וביותר לגבי אלו שבארץ, כבר בשנים הראשונות של מלכות אדרינוס?

ידיעותינו המועטות נוטלות ממנו ידיים לומר כאן דבר של וודאות. (נחזור לדון בכך להלן.) אלא שדומה מצינו ראייה כל שהיא לכך מן המטבעות של טבריא: שפן אלו שנטבעו בעיר בשנת 119—120, חרותה על גבם דמות של היכל אלילי, נראה של צאוס⁶¹, והחכמים סבורים שהוא מקדש (Ἀδριανεῖον)⁶², שעליו מספר אפיפאניוס⁶³ במאה הרביעית. ובכן — הרי שהוקם מקדש לעבודה זרה, לאל גדול של רומי ושל קיסר אדרינוס, שהוא משמש פעמים דמותו המוחשית של זו עלי אדמות, קדם לשנה הנ"ל — בסמוך לה. והרי דבר זה דומה לאת שעולה במטבעותיה של איליה קפיטולינה ושל גיאפוליס־שכם לאחר מכן, וכבר ביקש Jones⁶⁴ להסיק מכאן, שהשלטון העירוני בטבריא (ולדידיה — אף בציפורי) ניטל מן היהודים ונמסר לידי המיעוט הנכרי. אמנם אף במטבעות של טבריא מימיו של טרינוס חרותה דמות אלת־הבריות (Ἑρμῆα) — זכר לחמי טבריא; ברם מכאן ועד הקמת מקדש בעיר ליופיטר וטביעתו במטבעות של העיר, המרחק רב, אלא שעדיין אין בידינו דבר מחזורי, כאמור, כדי ללמד מכאן כללית על יחסו של אדרינוס כלפי היהודים בארץ.

נחזור לעיין בגורמים הישירים והמכריעים למלחמה הגדולה. לפנינו בידוע שתי מסורות שונות, שנראות חלוקות זו על זו. דיו קסיוס כותב⁶⁵:
ובירושלים הקים — אדרינוס⁶⁶ — עיר חדשה במקום זו שחרבה, וקרא לה איליה

⁵⁹ לשנת 128 מסיקים אף אחרים כן. על יסוד הפפירוס המדבר בהספקת בגדים ממצרים לחיילות שביהודה, כגון שטרסהמן, עמ' 127 ו־Gray ב־AJSL 3 משנת 1922, עמ' 132.

⁶⁰ רמז לכך בבראשית רבא פרשה ס"ד (תיאודור אלבק 710, וראה חלק א', עמ' 272) על שידולו של רבי יהושע בן חנניה את ההמונים שנחכנסו בבקעת בית רמון.

⁶¹ Hill, 'Catalogue of the Greek Coins of Palestine in the British Museum 1914, p. 15; Watzinger, Denkmäler Palästinas II, 1935 p. 86

⁶² מובא בס' הישוב ע' טבריא, עמ' 70.

⁶³ The Greek City 1940, p. 81.

⁶⁴ הוצאת III Boissevain, עמ' 232.

⁶⁵ כששהה במורה, וביקר כנראה בירושלים גופא; ידענו שימי מסעו בטבריא, ארץ ישראל, ערביא (= עבר הירדן) ומצרים היו בשנים 129—131; ביותר נשתמרו עדויות למסעו זה בתעודות של גרש.

קפיטולינה. אף הוא בנה במקום היכל-אלוהים, מקדש אחר, לצאוס. מעשה זה גרם למלחמה קשה וארוכה. שפן איום נראה הדבר בעיני היהודים, שנכרים ישבו בעירם, ומקדשי-נכרים יוסדו בתוכה. ברם כל הימים ששה אדרינוס במצרים, ולאחר מכן — בסוריא, שקטו היהודים, מלבד מה שפגמו במתכוון בכלל-הזיקה שהוטל עליהם להתקינם לצורכי החיילות הרומיים, כדי שיפסלו בבדיקה וישארו בידם לשימושם הם. עדות זו, שאיליה קפיטולינה נבנתה לפני המלחמה, לכאורה מוכחשת היא על-ידי אוסיביוס⁶⁵, שמדבריו משמע, שבנין זה נעשה לאחר המרידה מעין עונש לעם על שנלחם ברומי. ברם קרוב לומר, כדעת רוב החכמים, שאין כאן סתירה ממש: הוחל הבנין לפני המלחמה — הרי ששימש גורם לה; ועיקרו וסופו לאחריה — הרי שהוא מעין תוצאה שלה. כנגד דיו קסיוס, אומר „ספריטיוס“ ב„חיי אדרינוס“⁶⁶: אותה שעה פתחו גם היהודים במלחמה, לפי שנאסר עליהם להטיל מום — להשחית — באברי ההולדה (כלומר: להימול). החכמים בכללם מעדיפים — בדין — עדותו של דיו קסיוס, ולפיכך יש שאינם גורסים אלא: זה בלבד, כגון Domaszewski⁶⁷ מן האחרונים, שסובר: לא גזר אדרינוס על המילה אלא לאחר המלחמה. ברם רובם של החוקרים מבקשים לקיים את שניהם, שאין ביניהם סתירה מפורשת. שיטה זו, שמקיימת את גזירת איסור המילה מלפני המרד, ולא לאחריו כעונש — יש לנו לנקוט בה. תחילה, קרוב ביותר להניח, שאיסור זה אין משמעו אלא הכללת איסורו של דומיטיוס על עיקור וסירוס, כך משמע מן החוק של אנטונינוס פיוס אצל מודיסטיוס דיגסטוס 11, 8, 48 המקום שהקיסר הלה מתיר ליהודים עצמם להימול, ואוסר עליהם למול אחרים — שאם יעשו כן — יתחייבו בעונש של סירוס⁶⁸. וכן משמע מלשונו של אוריגינוס⁶⁹ מקום שאומר כנגד השומרונים שאף-על-פי שמוסרים את נפשם על המילה — שאינם נידונים על דתם, אלא כדין הרוצחים (Συράριοι) (לאמר לפי lex Cornelia de sicariis שדומיטיוס וכמותו אדרינוס הכלילו, בתוכו גם הסירוס), שהמילה לא הותרה אלא ליהודים בלבד.

שירר⁷⁰ בא להוכיח — כראוי — אף ממה שמצינו במאה השנייה איסור מילה נוהג במדינת ערביא, לפי שהמלכות גזרה על מילת הערבים שם, שהיה כאן איסור כולל-ולא גזרה על מורדים יהודים בלבד. הרי שיש לייחס איסור כולל זה לפני המרד. לעומת זה אין הדבר מוכח כלל ממה שהפפירוסים מעלים לסופה של מאה ב' — חובת נטילת רשות אצל כוהנים-מצרים להימול, בכל מקרה לעצמו, כסברתו של שירר, להוציא מצרים-סתם, שנאסרה עליהם המילה לפי שהפפירולוגים מסופקים בכך, אם נטילת רשות זו באה בדווקא מפני האיסור הכולל, או שמא יש כאן

⁶⁵ תולדות הכנסיה, ספר א'.

⁶⁶ פרק יד ב, הוצאת הוהל, Scrip. Hist. Aug., עמ' 15.

⁶⁷ Geschichte der römischen Kaiser.

⁶⁸ ראה אצל שירר I, 677, הערה 80.

⁶⁹ נגד קלטוס ב יג.

⁷⁰ שם, עמ' 678.

פרוצדורה אדמיניסטרטיבית, שלעולם לא היו מצרים סתם (שאינם כוהנים) נימולים.⁷¹

ברם, דומה-שקרוב להוכיח ממקורותינו מציאותו של איסור המילה מלפני מלחמת בר-כוכבא. שנינו בברייתא⁷² : „אמר רבי ישמעאל בן אלישע⁷³ : מיום שחרב בית-המקדש דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ושלא⁷⁴ לשתות יין, אלא אין⁷⁵ גוזרין גזירה על הציבור, אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה ומיום שפשטה מלכות הרשעה⁷⁶ שגזרת עלינו גזירות קשות⁷⁷ ומבטלת ממנו תורה ומצוות ואין מנחת אותנו ליכנס לשבוע הבן⁷⁸, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ושלא להוליד⁷⁹ בנים ונמצא זרעו של אברהם⁸⁰ כלה מאליו. אלא הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין⁸¹. ובהקבלה שבתוספתא⁸² שנינו בשמו של רבי ישמעאל⁸³ : „הואיל ועוקרין את התורה מבינותינו נגזור על ישראל שלא לישא אשה ושלא להוליד בנים ושלא להקים שבוע הבן“.

והנה ידועה היא מסורת האגדה על „עשרה הרוגי מלכות“, שמימי השמד שלאחר מלחמת בר-כוכבא, שמצרפת את רבי ישמעאל ורבן שמעון להרוגים הללו⁸⁴, ולא עוד אלא שאף חכמים אחרונים שבאחרונים גורסים עובדא זו⁸⁵, מכל מקום כבר נשתדלנו לברר, ששני אישים מסוימים, שלא נתברר טיבם, נהרגו בימי פולמוס של קיטוס, ועוד שנים אחרים, שהמסורת זכרה מיתתם במלחמת החורבן, ונתערבבו אלו באלו, ויש שהעתיקו מיתתם של הזוג האחרון לאחר מלחמת ביתר. על-כל-פנים אין ביניהם רבי ישמעאל המפורסם חברו של רבי עקיבא.

71. דעתו של אלבוגן באשכול העברי ערך אדריינוס, עמ' 118 ואילך, שאיסור המילה אינו אלא לגבי גויים מתגיירים אינה נראית לי.

72. בבא בתרא ס' סע"ב. „בן אלישע“ אין בהגדות התלמוד.

73. כנוסח הגדות התלמוד, שאר הגירסאות : ולא, ציבור.

74. בכתב-יד אוקספורד : אבל מה נעשה שאין.

75. תיבה זו הושמטה בדפוסים חדשים מחמת הצנזורה.

76. השה שינויי-נוסחאות המובאים בדקדוקי סופרים.

77. הוא חג שבעת הימים, שנסתיים בשיאו : משתה ברית מילה ביום השמיני, וכבר מצאנו במס' שמחות נוסח אחר, שהיה לפני רמב"ן (עי' הוצאת חוגר, עמ' 20) : שבוע הבן ושבוע הבת. בדפוס-התלמוד נוסף כאן „ואמרי לה לישוע הבן“, ואינו בכל הנוסחאות (ועי' דקדוקי סופרים הערה ת').

78. כנוסח כתב-יד מינכן וכתב-יד אוקספורד. בדפוסים : ולהוליד.

79. בדפוסים חדשים נוסף : אבינו.

80. „בדבר שאנו יודעים בבירור שלא יקבלו“ עליהם — אין גוזרים על הציבור (תוספות שם ד"ה מוטב).

81. סוטה פט"ו ה"י, צוקרמנדל 322.

82. כנוסח הדפוס וכתב-יד וינא, בכתב-יד ארפורט : רשב"ג.

83. הקדומות שבהן באיכה רבה פרשה ב' ה' לפסוק „בלע ה' ולא חמל“ (ב ב) ומדרש

תהלים מזמור כ"ט, בובר מד סע"ב—מה רע"א.

84. ראה צייטלין JQR, מהדורה חדשה, כרך 36, עמ' 3, הערה 13 : י. גוטמן אשכול הגרמני ערך בר-כוכבא, ש. קרויס השלוח כרך מד, עמ' 10 ואילך.

והנה לצד שני דומה, שרבי ישמעאל זה לא האריך ימים עד לגזירות של אדרינוס לאחר המלחמה, שכן מצינו בכמה מקומות⁸⁶: „משום רבי ישמעאל אמר תלמיד אחד לפני רבי עקיבא“. וכבר ראינו במשנה⁸⁷ שרבי עקיבא מעיד בדבר של הלכה שאמרו אנשי מידבא משמו של ר' ישמעאל. פשוטו של דבר: רבי ישמעאל נפטר לפני רבי עקיבא, וודאי לפני השמד.

מסורת זו מעלה אפוא מציאות שמלפני המלחמה, והנה לכאורה מדבר רבי ישמעאל לאו דווקא במילה בלבד אלא ב„ביטול תורה ומצוות“ או ב„עקירת תורה מבינותינו“ בכלל. דבר זה יכול לשמש מעין חיזוק להנחה, שעוד מלפני המלחמה נגזרו גזירות על כל המצוות כולן, מעין אלו שמלאחר המלחמה. ואולם העיון המדוקדק במסורת מלמדנו, שלמעשה אין כאן גזירה ממש אלא על המילה בלבד. שכן קונקריטית אינו מזכיר אלא „שבוע הבן“ גרידא. והלשון „מבטלת ממנו תורה ומצוות“ יכול להתפרש, כבמאמרות אחרים: מפני השעבוד (ביחוד במעמסת עול המסים ושימושי הגוף למלכות) גורמת לנו הרשות לעיכובים ומניעות מלקיים את התורה כהלכה, לרבות תלמוד תורה. וודאי כבר ראינו שהיו גזירות לשעה ואף עיכוב מילה בימי פולמוס של קיטוס; מכל-מקום נראה בעיני, שאין מאמרו זה של רבי ישמעאל צריך להתייחס לאותו הזמן. שכן הלשון „מיום שפסטה מלכות הרשעה שגזרת וכו“ מלמד לכאורה שאנו עומדים שלא בשעת פולמוס (מן הטעם הזה אין אף לייחסו לימי השמד) ושהגזירה כרוכה כאילו בשלטון הנורמלי ובחוק של ימים כתיקונם.

וכאן עלינו לעמוד קצרות אף על מסורת אחרת, שחכם אחד⁸⁸ ביקש לפרשה כראייה לגזירת המילה מלפני המלחמה. בתוספתא⁸⁹ שנינו: המשוך צריך שימול; רבי יהודה אומר: משוך לא ימול מפני שהוא מסוכן. אמרו [לו]: הרבה מלו בימי בן כוזיבא והיו להם בנים ולא מתו. החכם הנ"ל מבאר המסורת, ש„משוכים רבים“ הללו גאנסו בגזירת המילה ולא יכלו להימול אלא בימי נצחונותיו של ברכוכבא (בידוע, שגריץ מסביר משיכת-ערלה זו על-ידי גזירותיו של דומיטינוס בהכבדת גביית „מס מחצית השקל“ — לפיסקוס יודאיקוס. וכמות שמספר סואיטוניוס לגבי רומי: מפני שרצו להימלט מן המס, משכו אנשים ערלתם⁹⁰. ברם, כבר בררנו, שאין מביאין ראיה מרומי — אצל גויים שנתגיירו לארץ-ישראל וליהודים. שקשה להניח שגיבוי המס יראה אצלם כאונס הגורם למשיכת ערלה). אלא שאין ידים לשיטה זו. שאף אם גזרו על המילה, אין משמע מכאן, שנתחייבו המולים למשוך ערלתם. וכשאתה מוצא משיכת ערלה בימיו של אנטיוכוס אפיפנס הרי לא עשו המתיוונים מעשה זה מן גזירת המלכות אלא מבקשת הטמיעה ומן הבושה שלא תראה מילתם כשהם מתעמלים בגימנסיון, שהקימו בירושלים, לעיני הגויים. גופו

⁸⁶ כגון עירובין פ"א מ"ב (יא ב, ועי' יג א).

⁸⁷ מקואות פ"ז מ"א.

⁸⁸ דרבנבורג, משא ארץ ישראל, עמ' 219.

⁸⁹ שבת פט"ו (ט"ז) ה"ט, צוק' 133, בבלי יבמות עב א וירוש' שבת פ"ט יז ע"א.

⁹⁰ עי' בחלק א' של ספרנו, עמ' 73.

של דבר: היו פושעים בישראל שמשכו ערלתם מדעתם, וכשגברה ידם של היהודים הלוחמים, חזרו ליהדותם, ושמא אף נאלצו לכך בידי בר-כוכבא (שעמד לדונם ולענשם אם לא יחזרו לעמם). וכבר אתה מוצא בתוספתא⁹¹ נמנים כאחד: האוכל שקצים הרי זה משומד. אכל נבילות וטריפות שקצים ורמשים האוכל בשר חזיר והשותה יין נסך והמחלל את השבת והמשוך. וכן מפרש הירושלמי⁹²: המפר ברית⁹³ זה שהוא מושך לו ערלה. ובכן שתי הגזירות הללו: בגין איליה ואיסור המילה נגזרו לפני המלחמה.

מה היה טעמן של הגזירות הללו? זו אחת מן השאלות החמורות, שמפני מיעוט ידיעותינו אין אנו יכולים להשיב תשובה הוגנת.

אתה מוצא אצל החכמים האחרונים שתי שיטות חלוקות קיצוניות: (א) זו של מומסן ושירר⁹⁴ שנראית מהלכת ביותר ושגורסין אותה אף חכמים מישראל. לדעתם של אלו, לא היתה גזירת המילה מכוונת במישרין כנגד היהודים ולא היתה כאן כוונה לפגוע בדת ישראל ולא באומה, וכאמור. ואף ביסודה של איליה קפיטולינה — לא נשתנה מהפיכת מחנות לגיונות קבועים לערים, תהליך שאתה מוצא כדוגמתו במערב, בתחומי הלימס של גרמניה. הרי בניינה של איליה אף הוא נעשה לתומו של הקיסר בלא מתכוון לפגוע ביהודים. אלא שלמעשה — או בייקטיבית — וודאי צמחה מכאן רעה לישראל, ביחוד מגזירת המילה^{94a}. ברם הקיסר, „שלא נתכוון לצער את היהודים“, לא הבין לרוחם של אלה. הפסיכיקה היהודית לא היתה גלוייה לפניו; ומכאן שורש הפורענות, המלחמה והאסונות שעמה. שיטה זו מהלכת באותה דרך, שכבר עמדנו עליה אצל חוקרים, בימי מלחמת החורבן. הרומיים לא הבינו לנפש היהודים, והיהודים לא ירדו לסוף דעתם של הרומיים — מכאן הטרגדיה שבהתנגשות שביניהם.

דומה, שתמימות יתירה היא זו: אדרינוס על-כל-פנים וודאי יכול היה להכיר את המציאות היהודית מראשית מלכותו, מן המלחמות של היהודים שמשכו באותם הימים. והואיל והיה „איש תאב לדעת“ — עמים וארצות — בעל כורחנו, שלא היתה היהדות זרה לו. ולא עוד אלא, שכל שבקי היה במקצת בתולדות היהטים שבין היהודים והרומיים לשעבר — וקיסר מעין זה וודאי ידע פרק זה שבהיסטוריה — לא יכול להתעלם מיחסם של היהודים לאיסור המילה ואף להקמת היכל ליופיטר במקום בית-המקדש.

(ב) שיטה שניה — הפוכה לה — היא שיטתו של וובר⁹⁵: יש כאן מעשה התגוננות של האימפריה הרומית בפני המורדים הנצחיים, המסכנים את הממלכה; לא היתה

⁹¹ הוריות פ"א ה"ה, צוק' 474.

⁹² סנהדרין פ"י כז ע"ג, פאה פ"א טז ע"ב, ועי' בבלי סנה' צט סע"א.

⁹³ [תוספתא סנהדרין פ"ב ה"ט, צוק' 433, והשוה אבות פ"ג מ"א].

⁹⁴ שירר I, עמוד 674 ואילך ומומזן IV, עמוד 544 ואילך.

^{94a} שיטה זו תופס אף אוערבך.

⁹⁵ W. Weber, Rom, Herrschertum und Reich in 2-ten Jahrhundert

דרך ממוצעת, כי היהודים איימו על עצם ריבונותה של רומי. ולפיכך הכריע אדרינוס להכות את היהדות. במוחלט. מכאן האיסור על המילה: דת רומי צריכה לשלוט תחת היהדות. ומכאן בנין איליה קפיטולינה: במקום שכינתו של אלוהי ישראל — משכן לאל הרומי העליון, כביכול: אלוהי המלכות הרומית כובש את אלוהי האומה האויבת בביתו ומגרשו משם. קרובה לדרך זו שיטתו של וייסמן (שם). הלה מניח מציאותן של גזירות כוללות על הדת מלפני המלחמה. אדרינוס ביקש אפוא להטמיע את האומה במוחלט, ליטול הימנה כל סימני חיים עצמיים. אלא שהחכם הזה לא השווה מידותיו בפרשה. שכן לצד שני הריהו מקבל את התיאוריה, שייסודה של איליה קפיטולינה בעיקרו נבע מצרכים צבאיים-פוליטיים, לפי שמלאחר ספנת המלחמה בפרתים בשנת 123, לא משה מן הקיסר הדאגה לביצורה של האימפריה במזרח, ומכאן היווסדן של „ערים“ אחרות, כגון גרש וכיוצא בה. הרי שקשה לכאורה לצרף מגמה „תמימה“ כעין זו — איסטרטגית — לכוונת טמיעה מושלמת בזרוע, כאנטיוכוס. בשעתו. ברם כל עצמה של דעה זו, שייסוד איליה בא מטעמים צבאיים וכמותו פיתוח ערים אחרות במזרח, אין לה ידים. לא רק על ה„גבולין“ ולא רק במזרח ייסד אדרינוס ערים אחרות במזרח, אין לה מוצא כמעט בכל הפרובינציות, שביקר בהן — ורבות הן — „ייסודן של ערים חדשות“ ופיתוחן של הישנות. אין כאן אפוא גורם צבאי במיוחד המיוחד למזרח, אלא תכלית מלחמתית-חברתית ופוליטית-פנימית.

כיוצא בדבר קשה לקבל את שיטתו של וובר, שכן מה טעם עלה במחשבתו של הקיסר דווקא אותה שעה לכלות ועמו ביהודים המורדים הנצחיים? וביותר שבתחילת מלכותו היתה עיניו יפה ביהודים? אמנם על-כל-פנים אנו עומדים כאן בפני מעין-חידה, שכן וודאי חלה תמורה בעמדתו לגבי היהודים בהמשך הימים. - אנו חייבים מיתודית להתרחק משתי השיטות האמורות הקיצוניות כאחד. וודאי אין לייחס לו לאדרינוס לפני מלחמת ביתר לא מחשבת הטמעה מוחלטת וכפוייה ואף לא תמימות וחוסר-ידיעה במנטליות היהודית ובמציאות של האומה. ברם יש כאן בשתי הגזירות הללו: איגנורציה של היהדות ושל האומה בארץ במתכוון. אדרינוס, כשאסר את הסירוס וכלל את המילה בתוכה, נתעלם מן המעמד המסורתי של היהדות במלכות רומי: הפקעתה ממערכת החוקים הפוגמים בדת היהודית. וכשגזר לקומם ירושלים רומית-יוונית, ובתוכה היכל אלילי, נתעלם ממציאותה של האומה בכללה, ובמיוחד מזו שבארץ-ישראל. הרי שלא הטמעה יש כאן, ואף לא פגיעות שלא-מדעת, אלא שלילת זכויותיה של היהדות-שמלפנים ונטיית אופיה היהודי של ארץ-ישראל והגברת האלימנט הנכרי-הרומי-היווני בארץ.

מה גרם לעמדה זו? רובם של החוקרים מקיימים את נטייתו של אדרינוס לגבי ההיליניזם והעדפתו את האלימנט היווני בממלכה, ביחוד במזרח ההיליניסטי. דבר זה מוכח ממעשים הרבה, שעולים בין מן הספרות ובין מן הכתובות. ב„חיי אדרינוס“⁹⁵ אמור במפורש, שתיעב את הדתות הזרות, כלומר: המזרחיות. לדעתם

של הנומיסמטיקים⁹⁶ מוכחת עמדתו זו מן המטבעות, שהנציחו את ביקורו של הקיסר ביהודה (שנת 130). מטבעות הללו, נראה שנטבעו לאחר שחזר לרומי בין 134—138. והרי מציינים החוקרים, שבניגוד למטבעות הביקורים (Adventus Augusti) שבשאר האיפרכיות, שבהן בא לידי ביטוי אופיין המיוחד הלוקאלי, המסורתי-לאומי, אין בהם במטבעות של יהודה ביטוי כל שהוא לארץ-ישראל היהודית, אלא בהיפוך: רמזים שקופים להיליניזם שלה, ל"תחיה הרומית"-היוונית⁹⁷. יכול אדם לראות כאן גילוי חזק של הבעיה, שמלכות רומי הקיסרית נתעסקה בו בימים ראשונים: היהדות וההיליניזם כאלימנטים עיקריים במבנה הממלכה הרומית; והכרעת הכף, לזכותה של ההיליניזם, אלא שעדיין, לא ידענו מה גרם לתמורה ביחסו של אדרינוס? בשום פנים אין לגרוס דבריו של אלבוגן⁹⁸, שהיהודים תלו תקוותם בביקורו של אדרינוס בשנת 130. וכיוצא בזה אין לייחס חשיבות לשיחות שבין רבי יהושע בן חנניה ובין הקיסר באותו הפרק⁹⁹, שהאגדה מספרת עליהן¹⁰⁰. שיחות אלו של רבי יהושע בן חנניה — אגדות הן, שאולי עשויות הן להזכיר רק גופו של משא-ומתן ואין אנו יודעים אימתי נתקיימו, אם ב-117 או בביקורו במזרח בשנת 123. ואפשר יניח אדם את דעתו על-ידי הבחנת סיבו הכולל של קיסר זה שהוא — להגדרתו של דומשבסקי¹⁰¹ — בעל תמורות במצב-רוחו בכלל. אלא שאף זה אינו מברר לנו הרבה.

ברם, מן הכתובות הרבות אנו למידים שכבר בתחילת שנות העשרים (ימי מסעו הראשון 121—125) העלה הקיסר מעשים רבים לטובתה של ההיליניזם בכל ארצות המזרח היווני, וביוון גופא: הוא שהחיה את רעיון הפאנהיליניזם (שנת 125) ולאחר מכן נזדהה בתואר (Παυεληνιος) ליד השם שניתן לו בידי היוונים (Zeus) Ὀλύμπιος¹⁰². ברם, לגבי ארץ-ישראל היהודית, שמא יש להסיק על מגמתו ההיליניסטית מן המטבעות של טבריא 119—120, שעל גבם חרותה דמות של היכל אלילי, כנראה של צאוס, והחכמים סבורים שהוא המקדש (Ἀδριανεῖον) שעליו מעיד אפיפניוס במאה ד'¹⁰³. ובכן, בטבריא כבר אז נמצא מקדש לעבודה זרה בדומה למטבעות (שלאחר מכן) של איליה קפיטולינה ושל ניאפוליס-לצאוס. מכאן ראייה שהשלטון היהודי בטבריא — לדעתו של היל¹⁰⁴ אף בציפורי — ניטל אז מידי היהודים וניתן לידי המיעוט הנכרי שבעיר. ולפיכך שמא התנועות המרדניות והתסיסה שבסוף שנות העשרים בארץ-ישראל ובעיקר בגליל, גובעות ממעשה זה ומן השיטה הכללית, שבה נקט כלפי ארץ-ישראל היהודית באותם הימים.

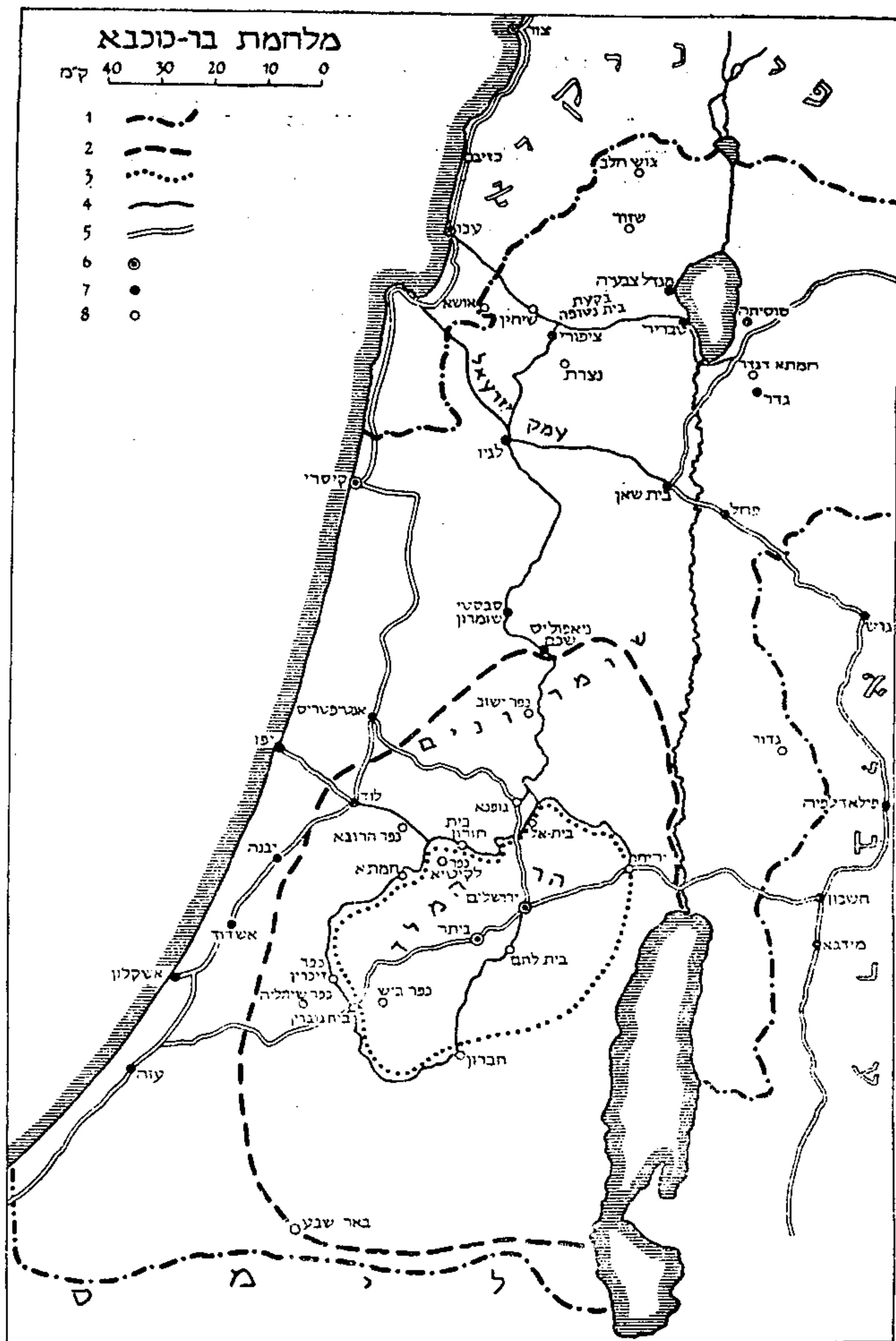
Catalogue of the Greek Coins of Palestine 1914 ⁹⁶
 Mattingly-Sydenham, The Roman Imperial Coinage, Vol. II, ראה ⁹⁷
 p. 331—340; P. L. Strack, Untersuchungen zur Reichsprägung II p. 162 ⁹⁸
 אונציקלוסדיה אשכול, ערך אדריאנוס. ⁹⁹
 נגד דעתו של באכר, אנדות התנאים (המהדורה העברית) II, עמ' 126. ¹⁰⁰
 שבת קיט א, חולין נט ב, בכורות ח ב ועוד. ¹⁰¹
 Geschichte der römischen Kaiser 1909, II p. 177. ¹⁰²
 Epiphanius, Panarion haer. 30 ¹⁰³
 Jones, The Greek City, 1940; והשוה עמ' 1—5. ¹⁰⁴
 Watzinger, Denkmäler Palästinas, II, 1935 p. 85.

פרק ב

מלחמת בר-כוכבא

עד שאנו באים לסקור קצרות את המלחמה בגופה, לבעיותיה העיקריות, מוטב שנעיין תחילה במקורות הספרותיים. החשובים ביותר הם שנים: סיפורו של דיו קסיוס והצעת-המעשים של אויסטביוס בתולדות הכנסיה. ואף-על-פי שלא נדקדק בהם בשעה זו. דיו כותב¹: ובירושלים הקים אדרינוס עיר חדשה במקום זו שחרבה, וקרא לה: איליה קפיטולינה. אף הוא בנה במקום היכל-אלוהים מקדש אחר לצאוס. מעשה זה הביא לידי מלחמה גדולה וממושכת. שכן נורא היה הדבר בעיני היהודים, שנכרים ישבו בעירם, ומקדשי גוים יווסדו בתוכם. ואולם כל זמן ששהה אדרינוס במצרים ולאחר מכן בסוריא, שקטו היהודים, מלבד מה שפגמו בכלי-הזין שהוטל עליהם להתקינם (לצורכי החיילות), כדי שיפסלו בבדיקה וישארו בידם לשימושם הם. ברם, לאחר שהפליג אדרינוס, מרדו בגלוי. והואיל ולא העזו להסתכן במערכה גלויה עם הרומיים, לפיכך תפסו את מקומות-הכושר וביצרום במנהרות ובחומות, כדי שישמשו להם בתי-מנוס לשעת-הכרח וכדי שיוכלו להתחבר אלו עם אלו במעברות שמתחת לפני הקרקע ולא יצטרכו להיזקק לדרכים שעל פני האדמה. ואף יהא להם (במחבואיהם-מנהרותיהם) אויר ואור. תחילה לא נתנו הרומאים את דעתם לכך כל-עיקר. אולם מלאחר שיהודה כולה נתמרדה, והיהודים שבכל העולם כולו רגשו אף הם ונתחברו עמהם וגרמו פורענויות הרבה לרומיים, אם בסתר ואם בגלוי, ולא עוד אלא שאף רבים מן הנכרים סייעו אותם מאהבת-הבצע (שוד). וכל העולם כולו כביכול רעש וגעש, אותה שעה שילח עליהם אדרינוס את בחירי-מצביאיו, ראשון שבהם יוליוס סיבירוס, שנשתלח על היהודים מבריסניה, מקום ששימש נציב במדינה. הלה נרתע מלהאבק עם האויב במלחמה פנים-בפנים לאחר שראה את המונם הרב ואת חמת-יאושם, אלא תופס היה מהם, יחידים יחידים, בידי חייליו הרבים וקציניו, וכלאם וסגר עליהם במצודות ובכך מנע מהם מזונות. בדרך זו עלתה בידו קימעא קימעא ובהסתכנות מועטת לקפחם, להצמיחם ולהכחידם. רק מועטים מהם ניצולו. חמשים מצודות ממיטב מבצריהם של היהודים נהרסו בידי הרומים, וחמש מאות שמונים וחמשה כפרים מן החשובים ביותר חרבו בידיהם. חמש מאות ושמונים אלף אנשים — יהודים — נטבחו בהתנגשויות ובקרבות. והחללים שנפלו ברעב ובמחלה ובאש — אין להם מספר. כמעט כל ארץ יהודה נשמה, דבר שנרמז להם מלפני המלחמה. נפש-מצבת שלמה, שנידון אצלם

¹ ספר סט, בהעתקתו המקוצרת של כסיפילינוס, מהדורת III Boissevain, עמ' 232.

1. גבול פרובינקיה יוצאה ; 2. תחום המלחמה בראשיתה ; 3. תחום המלחמה בשנתה השלישית ; 4. כבישים שנבנו בשעת המלחמה או מיד אחריה ; 5: כבישים שהיו קיימים בשנת 132 ; 6. כרך ; 7. עיר ; 8. עיירה או כפר.

ציור : מ. כרמון

אחד המקומות המקודשים, נפל מאליו. וזאבים וצבועים הרבה פרצו לתוך עריהם. ברם אף מן הרומאים נפלו חללים הרבה במלחמה זו. ולפיכך נמנע אדרינוס באגרתו אל הסינטוס מלכתוב אותה פתיחה רגילה: „אם שלום לכם ולבניכם — מוטב, לי ולצבאותי שלום“.

אויסיביוס כותב²: וכשמרד היהודים שוב פשה וגדל, קיבל רופוס, נציבה של יהודה, תיל-עזר שנשלח לו בידי הקיסר, ונהג עמהם באכזריות, בגלל טירוף-דעתם, והכחיד רבבות אנשים, נשים וטף. ואת קרקעותיהם הפקיע במשפט-המלחמה. באותם הימים הנהיג את תיל-היהודים אדם אחד ושמו ברכוכבא, פירוש: כוכב, איש רצחן וליסטים, שעלתה בידו מכל מקום לגנוב את דעתם (של היהודים) כדרך שמתפתים העבדים שיאמינו בו בתוקף מופת כינויו הנ"ל, שירד אליהם ככוכב מן השמים לגאלם מצרותיהם. לאחר שגברה המלחמה בשנת י"ח למלכותו של אדרינוס (134) ניתנה ביתר במצור — היתה זו עיירה בצורה מאוד, סמוכה לירושלים. משארך המצור מבחוץ הלכו המורדים וניספו ברעב ובצמא, ואף הגורם הראשון לשגעונם, ברכוכבא, נטל את עונשו הראוי לו. מעתה נאסר על העם כולו בגזירתו ובפקודותיו של אדרינוס מלדרוך על אדמת תחומה של ירושלים, שלא יוכלו לראות ואפילו ממרחק — ממלוא העין — את אדמת-מולדתם. כך מספר אריסטון איש פחל. וכך שממה ירושלים לחלוטין מן העם היהודי ומן תושביה הקדמונים, ונושבה מבני עם נכרי, ואותה עיר רומית שנוסדה לאחר מכן, בשתנה שמה ונקראה: איליה, לשם הקיסר איליוס אדרינוס ולכבודו. אף הכנסיה הנוצרית — הורכבה מכאן ואילך בירושלים מבני העמים הגויים, וראשון מן הנכרים שהועמד בראש הכהונה בירושלים, לאחר האיפיסקופים שהיו מבני המילה, מרקוס היה.

שני מקורות עיקריים אלו, כאילו משלימים זה את זה: דיו מתאר את המלחמה בכללותה בקווים מקיפים — את היקפה של התנועה והדיה מחוץ ליהודה, את תכסיס-המלחמה משני הצדדים הלוחמים, את שיעור הקרבנות העצומים של היהודים ושל הרומאים. כנגדו מעלה אויסיביוס את המצביא של היהודים המורדים, את „התגלותו“ המשיחית, את מקום המערכה האחרונה, ביתר, ואת הרחקת היהודים מירושלים. אלא שאין בשניהם משום מתן דמות — ואפילו כללית — למהלכה של המלחמה, אף-על-פי שקסיוס כביכול בא לרשמה בשרטוטים כוללים. תמונה זו, שהיינו מבקשים, אינה עולה אף מצירופם של המקורות האחרים. לפיכך אנו תוהים בעיקרי עניינות של הפרשה. נשתדל לעין בשאלות דלהלן על הסדר:

- (א) היקפה הטריטוריאלי של המלחמה;
- (ב) כלום נלחמו אף השומרונים?
- (ג) הכוחות הרומיים שנשתתפו במערכה;
- (ד) למהלכה של המלחמה;
- (ה) כיבוש ירושלים.

² תולדות הכנסיה פ"ד, ה' ב, שיחת יסון ופפיסקוס* (מאריסטון איש פחל).

לאחר מכן נדון קצרות בשאלות הבאות *:

- (ו) ההנהגה הצבאית והאזרחית — מבנה הממשל הלאומי במלחמה.
- (ז) יחסם של החכמים למרד ולבר־כוכבא.
- (ח) גזירות השמד.
- (ט) החורבן הישועי והדלדול הכלכלי שעם גמר המלחמה.
- (י) הרוגי המלכות ואסיריה.
- (יא) גלות ושביה.
- (יב) איליה קפיטולינה.
- (יג) דין הסיקריקון.

(א) היקפה הטריטוריאלי של המלחמה: שטחי הקרבות לפי שאין המקורות מעלים תשובה מחוורת לשאלה זו, לפיכך חלוקות הן דעותיהם של החכמים בפרשה. מחקר מקיף וכמעט ממצה את כל המקורות שעד לו — ייחד ביכלר לבעיה דילן³. הלה משתדל להוכיח, שכל עצמה של המערכה לא נתפשטה מעבר לגבולותיה של יהודה, להוציא את הגליל ועבר־הירדן. ראיותיו של ביכלר — מהן קובעות במידה מרובה ומהן מפוקפקות ורחוקות. מכל מקום הועיל החכם דילן, לדעתי, לבסס את ההנחה, שכובד־המערכה וריכוזה בשלבים האחרונים של המלחמה — ביהודה היו⁴.

נבדוק אפוא את הבחנותיו, ונוסיף משלנו, ביחוד מן המקורות החדשים, על־מנת להעלות במידת האפשר מעין שיטה קרובה.

תחילה מוכיח ביכלר שיטתו הנ"ל, ממה שדיו קסיוס מדבר במסורת שלו על מלחמה ביהודה בלבד. סבור הוא החכם, שלשון זה משמש אצל דיו במשמע: אחת משלוש ארצות של ארץ־ישראל (יהודה, עבר־הירדן והגליל) ולא ארץ־ישראל כולה. ברם תחילה אין כל ראיה לכך שזו משמעות השם אצל היסטוריון זה. שימושם של דיו ב"יהודה" וב"פליסטיני סוריה" — השם הרשמי לפרובינציה יהודה מלאחר בר־כוכבא — מתחלף הוא. ואין קשה להניח, שהוא תפס את שמה הרשמי של הארץ מלפני מלחמת בר־כוכבא, כשהוא מדבר במאורעות שקדמו למתן השם הרשמי שלאחר המלחמה. יתר־על־כן, אף לאחר ביתר, אתה מוצא פעמים השם יהודה חוזר ליד סוריה־פליסטיני.

ועוד: אם אין זכרונות מוטעני, אין אתה מוצא בכל הספרות הנכרית כולה "יהודה" במשמע חבל מחבלי ארץ־ישראל, כאצל תנאים ואצל יוספוס ובספרות הנוצרית העתיקה (כגון הבשורות ומעשי השליחים). קשה אפוא לייחס לדיו שימוש

* [בהרצאותיו לא הספיק המחבר לדון בחמש השאלות האחרונות, ואף בין רשימותיו

לא נמצא הדיון בכולן.]

* במאמרו המקיף Die Schauplätze des Bar-Kochba Krieges ב־ J.Q.R. משנת 1904, עמ' 143—205.

* גופה של דעה זו אתה מוצא, כשהיא אמורה בדרך קצרה, אצל דרנבורג, משא ארץ ישראל, 223—224. ובניגוד לשלטר (במאמרו ב־ ZDPV משנת 1933, עמ' 180—184 ובספרו Die Tage Trajans und Hadrians) המרחיב את שדה המערכה וכולל בה אף הגליל.

מעין זה. ממשות מכרעת יש לראותיו מן מקורות התנאים המדברים ב"פולמוס שביהודה"⁵. והוא הדין הלשון: "משחרבה יהודה"⁶. וודאי פעמים יש ויהודה מנוגדת לגולה: — דבר שלא העיר עליו ביכלר. ולכאורה אפשר היה לפרש אף כאן — במשמע של ארץ-ישראל כולה. ברם וודאי אין לדחוק כן במקורות האמורים. על-כל-פנים אין לפרש בשום אופן בדרך זו את מקורות התנאים המדברים בדין ש"לא היה סיקריקון ביהודה בהרוגי מלחמה"⁸, לפי ש"מלחמה" זו של ברכוכבא היא, דבר שנעמד עליו להלן בפרטות. וכבר שנו תנאים⁹ בברייתא שה"גליל לעולם יש בו משום סיקריקון". והוא הדין למסורת שבירושלמי¹⁰ לאותה משנה: "בראשונה גזרו שמד על יהודה, שכן מסורת בידם מאבותם: יהודה הרג את עשיו, דכתיב, ירך בעורף אויבך"¹¹, והיו הולכין ומשעבדין בהן ונוטלין שדותיהן וכו'". שודאי נתכוונה להוציא את הגליל (יהודה, ארץ שבט יהודה). כיוצא בדבר המסורת המקבילה¹²: "בראשונה גזרו שמד ביהודה וכו' והיו הולכין ומשעבדין בהן ואונסין את בנותיהן וכו'". אמנם דרך כלל חלו הגזירות שלאחר המרד אף על הגליל, מכל-מקום נראה שלא כל הנגישות מצויות היו בגליל, לפחות לא באותה מידה שביהודה. וכן אותה מסורת המדברת במקומות הרבה¹³ "על בולאות שביהודה" או "כ"ד בולאות שביהודה שחרבו"¹⁴, נראה (וכמות שמציין ביכלר) שנתכוונה ליהודה¹⁵.

להבחנות אלו יש להוסיף וודאי את העובדא המפורסמת, שמלאחר המלחמה הועתקה הסנהדרין והנשיאות לגליל, לומר לה, שלא חרב הלה כדרך שחרבה יהודה. ואף עדויותיו של הירושנימוס על הישובים החרבים שראה — דבר שנוכיר להלן — חלות הן על אלו שביהודה. יש סבורים¹⁶ לבאר את שציפורי נתכנתה "דין קסריה" (כבר במטבעות של אנטונינוס פיוס) משום שמרדה ולפיכך נענשה והפכה נכרית. ברם אין צריך לומר שלא דווקא זה הטעם, ששם זה יכול להינתן לעיר עוד מלפני

⁵ "ספרי דברים פ"ט ש"כ"ב 372: "ומעשה בפולמוס שביהודה שרץ דיקריון (= decurio, שר-עשרה) אחד אחר בן-ישראל בסוס להרגו". ולהלן (שם פ"ט ש"כ"ג 373): "וכבר היה מעשה שהזכובים מסרו אותם ביהודה". וודאי נתכוונו למלחמה זו. כלומר: הזכובים גילו את מקום-מחבואם של פליטי מלחמה או של לוחמים שהסתתרו במערות.

⁶ תוספתא תרומות פ"י ה"ו.

⁷ השה למשל תוספתא סוטה פ"ו ה"א.

⁸ גיטין פ"ה מ"ו.

⁹ תוספתא גיטין פ"ה ה"א 328 (ובכתב-יד ארפורט נשמט בטעות), ירושלמי פ"ה מ"ז ע"ב, גיטין שם.

¹⁰ בברכת יעקב ליהודה (בראשית מט ח).

¹¹ ירושלמי כתובות פ"א כה ע"ג.

¹² כגון בבלי גיטין לו א.

¹³ ירושלמי נדרים פ"ד לח ע"ד.

¹⁴ וודאי יש סבורים (כפרופ' קליין, ס' היובל לחיות, עמ' רעט-רפד), שחורבן הבולאות הללו אירע במלחמת שנות 66—70, אלא שאין דעה זו נראית, וכמות שנראה להלן. ועי' בהלק ראשון של ספרנו, עמ' 89.

¹⁵ ייבין, דו"ח זמני לחפירות בציפורי.

המלחמה (כ"איליה קפיטולינה"). ולא עוד אלא שלכאורה יש - להוכיח ממסבעותיה של ציפורי שלא מרדה. שכן חרות עליהם - לימי פיוס Διο(καίσαρεια) φα(ν) (וה) αὐτό(νομα) (= דיוקסריה האוטונומית הנאמנה והידידה). וכסברת היל.

נחזור לבדיקת שמותיהם של מקומות-הקרבות המוזכרים במקורות. מלבד ביתר (וירושלים) מובטחים הם: הר-המלך או טור-מלכא, שבוודאי הוא ביהודה (במשמע המקיף). ועוד נזכרים שני אחים שבכפר חרובא¹⁷. והנה מצוי כפר חרובה - מזרחה ליס-כנרת, אלא שמצוי ישוב בשם זה אף ביהודה, מזרחית-דרומית ללוד. ובמסורת אחרת¹⁸ מדובר בשלוש משמרות שהושיב אדרינוס: בחמתא, בכפר לקיטיא ובבית-לחם¹⁹ דיהוד. כפר-לקיטיא - אין מקומו ידוע יפה. בית-לחם (או בית-אל) ביהודה ברם חמתא - אין לברר. שלטר סבור שזוהי עמאוס, וכן קליין²⁰. ביכלר דוחה הצעה זו, ומציין חמת שביהודה - ממקור מדרשי אחד. ואולם בהוצאת בובר הגירסא: בחמתא דגדר. הרי שקשה להכריע. והוא הדין בקעת בית-רמון - שאפשר לקובעה ביהודה. נחלקו החכמים אף באותם מקומות שהוזכר חורבנם²¹ ליד המסורת על מפלתה של ביתר. ואלו הם: כפר-שחליה וכפר ביש וכפר דיכרין - והן ביהודה. וכן גופנא, ומלכדס - כבוש ושיחין ומגדל צבעיה שבגליל הנזכרות באגדות הללו. אלא שדעתי כדעת ביכלר, שאין ראיה לצרף אגדות הללו למסורת שעל ביתר, לומר אף הן נחרבו בו בזמן; בירושלמי ובמדרש איכה נסדרו זו ליד זו מסורות שונות בין ממלחמת בר-כוכבא ובין ממלחמת-החורבן. וקרוב לומר, שמסורות הללו מתכוונות למלחמת החורבן²². נחזור מעתה לעיין במקורות ספרותיים, שלכאורה מעידים הם היפוכו של דבר: מציאותה של המלחמה בגליל.

(א) דבר שכבר עמד עליו ביכלר - סולפיקיוס סיבירוס, תחילת המאה החמשית, כותב בספרו²³: היהודים רצו למרוד בימיו של אדרינוס וניסו - *Syriam et Palaestinam deripere*. הרי שכל פליסטינה, לרבות סוריא, היו בתחומו של המרד. אמנם ביכלר משער - דבר שאף אני מקבלו כאפשר - ש *Syriam et Palaestinam* נשתבש מן *Syria Palaestina* - השם הרשמי של ארץ-ישראל מלאחר ביתר.

מכל-מקום אין ההגהה מוכרעת, לאור עדותו של קסיוס, שאף נכרים נתחברו עם היהודים במלחמה, ואין אפוא נמנע שהיו מקומות בסוריא, שישבו בהם יהודים

¹⁷ איכה רבה פ"ב ה' לפסוק "בלע ה' ולא חמל" (ב ב). בילקוט האזינו (רמז תתקמ"ו) נשתבש השם "כפר חרובא" ל"כפר הנניה", הרגיל יותר במקורות התלמודיים.

¹⁸ איכה רבתי א"ב קדמאה, פ' ט"ז, הוצאת בובר 82.

¹⁹ כך בהוצאת בובר, בדפוס: בית אל.

²⁰ לשוננו ג' 270, ס' הישוב, עמ' 47.

²¹ ירושלמי תעניות פ"ד, ס"ט ע"א ואיכה רבה שם.

²² כיוצא בזה פרוס' קליין, בספרו *Neue Beiträge zur Geschichte und Geographie Galiläas* 1927, עמ' 79-84 ובספרו "ארץ הגליל", עמ' 53-54.

²³ *Historia Sacra* II 31, PL 20, 146

הרבה, שנשתתפו אף הם במרידה (ראה להלן). ואין העדות בכללותה על-כל-פנים מעלה בסיס איתן.

י. עדות אחרת (אמנם קוריוזית למקצת), שלא הזכירה ביכלר, היא של הירונימוס. הלה כותב ב"דרשה על לידת האדון"²⁴: לפי שהיהודים חזרו ומרדו בגליל, השם את שרידי העיר ההיא (ירושלים). אלא שנוטה אני לשער, שהירונימוס תפס בהצעתו מן המציאות שבימיו, שעה שעיקר הישוב בגליל היה, וניסח דברים שלא במדויק. ושמה השפיעה אף העובדא ש"מרד גלוס" (שנת 351) אירע (על-כל-פנים בעיקרו) בגליל?

נחזור לעדות אחת שבירושלמי²⁵: רבי יוסי אומר אין שכחה לזיתים²⁶. אמר רבי שמעון בר יקים: לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה שלא היו הזיתים מצויים, שבא אדרינוס²⁷ הרשע והחריב את כל הארץ. ביכלר, שעמד על מסורת זו, מבקש לבטלה על-ידי הנחה, האפשרית כשהיא לעצמה, שאין כאן אלא סברה ליתן טעם להלכה הפוסטרת זיתים משכחה, כנגד אחרים המחייבים²⁸. ברם על-כל-פנים קשה לייחס לאמורא זה בן הגליל מן המאה השלישית אמירת דברים שאינם הולמים לחלוטין את המציאות²⁹. ולפי שרבי יוסי מקומו בגליל, וכבר מצינו את רבי יוסי גופו מעיד על כיוצא בזה³⁰: "מאימתי פורשין משבילין שבשדות? משתרד רביעה שניה. אמר רבי יוסי: במה דברים אמורים? בזמן שהשנים כתיקנן, עכשיו שנתקנסו³¹ אפילו לא ירד אלא גשם אחד בלבד [אין]³² צריך להלך". הרי שרבי יוסי עצמו משנה בהלכה מפני השתנות החקלאות לרעה, מלאחר מלחמת בר-כוכבא; הרי שלכאורה אותו חורבן — בזיתים — אירע אף שם. אלא שבוודאי אין עדיין לומר שהיה כאן חורבן ממש כביהודה³³. בהצטרפות זו חייבים אנו לעיין אף בברייתא שלהלן³⁴: אמר רבי יוסי: אני ראיתי ציפורי בשלוותה והיו בה (מאה ו) שמונים³⁵ אלף (שווקים של)³⁵ מוכרי ציקי קדרה. תנא זה בן ציפורי הוא, והרי הוא בא להעיר על ירידה כלכלית שחלה בימיו במולדתו: אין עוד "שלווה" —

²⁴ De nativitate Domini אצל Morin, Anecdota Maredsolana : 396—397, t. 3. P.

²⁵ פאה פ"ז כ ע"א.

²⁶ לשון המשנה פ"ז מ"א.

²⁷ אמנם פרופ' קליין (ארץ הגליל, עמ' 52) מגיה כאן: אספסיינוס. אלא שאינו נותן טעם להגהתו. אמנם החילוף בין אדריאנוס ואספסיינוס נמצא בבבלי (ואולי אף במדרשים מאוחרים), אבל לא בירושלמי. לפיכך אין מקום להגהת.

²⁸ במשנה שם.

²⁹ ביכלר מדייק אף מן זרות הלשון "שהחריב את כל הארץ". שברגיל עניינו: כל העולם. אלא שבכתב-יד רומי הגירסא: את כל ארץ-ישראל.

³⁰ תוספתא שביעית פ"ז ה"ח, צוקרמנדל 72.

³¹ בכתב-יד ארפורט נשתבש: שנחקיימו.

³² כך נראה להגיה. לדין הראשון הוזה שביעית פ"א מ"א.

³³ מצבה הכלכלי של ארץ ישראל נשתנה עם החורבן, שעיקרו ביהודה.

³⁴ בבא בתרא עה ב.

³⁵ כך הנוסח בכתבי יד ובהגדות התלמוד ובעין יעקב.

במשמע: שפע כלכלי-ישובי. קרוב אפוא לכאורה שאותו שינוי לרעה עם מלחמת בריכוכבא בא. ואף הברייתא דלהלן³⁶ שייכת לכאן: אמר רבי שמעון שזורי³⁷: מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא מפני מה חרב? ... וצריך עיון.

ברם אף שתי כתובות — לפחות — בידינו, שעשויות לכאורה להוכיח, שהיתה מלחמה אף בגליל. (1) כבר מימים מצוייה היתה כתובת של קבר³⁸ המעידה על חייל מן *legio Gemina* הי"ד שמת בגדר^{38a}. לגיון זה, או משלחת הימנו, בא למלחמת בריכוכבא. לפי שבדרך כלל לא חנה ביהודה³⁹. (2) אבייונה פירסם כתובת קבר של בית-שאן⁴⁰, כתובת רומית על חייל אחד שנולד במוקדון ושירת בלגיון הי"א הקלודי. והנה לגיון זה — מצאנוהו, כמעט באורח וודאי, בכתובת אחרת שמימי מלחמת בריכוכבא, ביהודה (ביתר). הרי שהיתה שרויה *vexillatio* של הלגיון בבית-שאן. מכאן לכאורה שהיו מרידה וקרבות בשטח זה⁴¹. מעתה, לאחר שמצאנו צבא רומי בגדר — אין רחוק לקיים את הגירסא שבאיכה רבה הוצ' בובר: בחמתא דגדר⁴² (ואם חמתא סתם: חמתא של טבריא) לענין שלוש משמרות, שהושיב אדרינוס.

לאור העובדות הנ"ל קרוב להניח, שהמלחמה לא נצטמצמה ביהודה מכל-ו-כל. בין בגליל ובין בשטחים מסויימים של עבר-הירדן⁴³ אירעו מעשי-מרדנות ותגרות. (דבר זה אף מוכח למקצת מן המספר הרב של הכפרים והמצודות שנכבשו לעדותו של דיו קסיוס, בידי הרומיים, שקשה לצמצם את כולם ביהודה). אלא שהמרידה מחוץ ליהודה לא משכה, כנראה זמן מרובה, ולא היתה מרוכזת שם ואינטנסיבית כביהודה. על-כל-פנים בשלב המכריע של המלחמה לא עשה הגליל אותו תפקיד מרובה כיהודה. ועוד נראה: הערים טבריא וצפורי — הן עצמן לא נשתתפו כנראה במלחמה, ולפי שלא היו להם למורדים משענים ישוביים גדולים להתבסס עליהם, לפיכך לא נתפתח כאן המרד כהלכה. יתר-על-כן: בגליל רבו כנראה היסודות המקורבים למלכות, המשלימים והפחות-לאומיים יותר מביהודה; אותה אחדות מרובה וליכוד כוחות שאתה מוצא במלחמה זו ביהודה. נראה, שמבחינה חברתית, לא יכלה לעלות אף בגליל. שם כנראה היו הכוחות מפורדים — ומכאן קוצר ימיה של המרידה בגליל. או שמא מעיקר ביקש בריכוכבא לרכז כוחות הלוחמים שלו? אלא שאף המעשים שבגליל לא עברו בלא רישומים ניכרים כלכליים וכלכליים-פוליטיים ואף אם לא היו רישומים אלו עזים כביהודה.

³⁶ תוספתא ב"ק פ"ח הי"ד, בבלי פ"ט ע"א וירושלמי סוטה פ"ט כד ע"א.

³⁷ כך הנוסח הנכון (בכתב-יד ארפורט נשתבש). ושזור שם מקום הוא על גבול הגליל העליון והתחתון (ע"י ספר הישוב, עמ' 154).

³⁸ CIL II 1291.

^{38a} וראה Ritterling, RE 1924 (Vol. 12) p. 1747.

³⁹ Jeremias, ZDPV, 1932, 78.

⁴⁰ QDAP t. 8, 1938, p. 57.

⁴¹ אבייונה מניח, שהחייל נפל במערכה. דבר זה אינו מוכח. אפשר ומת מיתת עצמו.

⁴² ראה לעיל עמ' 21.

⁴³ רשמית — סוריא, כי גדר מן הדיקאפוליס היא.

ז

(ב) הנלחמו גם השומרונים?

בפרשה זו נחלקו החוקרים: אלו מחייבים ואלו שוללים. נסקור קצרות פרטי ההבחנות ונוסיף מקצת עדויות, שלא הועלו על-ידי החוקרים, לשם נסיון של הכרעה מסויימת.

מפורסמת היא האגדה⁴⁴ על אותו כותי שהכשיל את בר-כוכבא על-ידי שגרם למיתתו של רבי אלעזר המודעי. יש שמסיקים מכאן, שהכותים רצו במפלתו, וכעדותה של המסורת הנ"ל. ויש שלמידין מכאן להיפך: כיצד יכול כותי לבוא לביתר. ולישא וליתן עם רבי אלעזר אלמלא לא היו הכותים נאמנים עליהם על הלוחמים היהודים, ושותפים עמהם למערכה? ברם מן האגדה דילן אין ללמוד לא לכאן ולא לכאן; זו מסורת עממית שגורה ברוח אגדות הרבה, המייחסות לכותים הלשנה ומעשי-בגידה בעם⁴⁵.

לכאורה אפשר היה להוכיח השתתפותם של השומרונים במלחמה מן הגזירות שבאו עליהם: איסור המילה והקמת היכל לצאוס או לסראפיס בגרזים. אלא שמכאן אין ראיה שהמילה כבר נגזרה מלפני המלחמה, והקמת המקדש האילי יכלה להיתכן ולהעשות כאיליה קפיטולינה בשנת 130 — או אם נפסק הבנין — לאחר מכן, ולא כעונש על מרדנות.

כשאתה מעיין בכרוניקות שומרוניות שהן מאוחרות ואין להשען עליהן הרבה, (והן ארבע: 1) אבול-פתח, 2) ספר יהושע השומרוני, 3) הכרוניקון של אדלר, 4) התולידה שפרסם נויבאור⁴⁶) — הרי אתה מוצא דברים סותרים⁴⁷. כך מספר ספר יהושע על אדרינוס, שמשחזר ממצרים לערביא ולארץ-ישראל צר על ירושלים. שני כותים מכפר ישוב נתגנבו לעיר וסייעו לרומיים לכובשה⁴⁸. הרי שהשומרונים לא נלחמו, ושמחו למפלתם של ישראל. אלא שלצד שני — הרי הוא מעיד שאדרינוס רצה להרוס את שכם. ועוד: השומרונים, כדרכם וכהלכה שלהם, טהרו באש כל המקומות שדרך בהם אדרינוס. היהודים הלשינו עליהם, והקיסר גזר עליהם איסור מילה וטבילה, ביטול שבתות ומוצדים. שכם השומרונית נחרבת; השומרונים נמלטים למדבריות. חכמיהם נצלבים; גופותיהם מושלכות ללא-קבורה, ואחרים נרצחים במצודות. בדומה לכן ובשינוי נוסח — בכרוניקון של אדלר⁴⁹.

סיוע להנחה ששומרונים נשתתפו עם היהודים במלחמה, אפשר להעלות מדבריו של אויסיביוס⁵⁰, מקום שהוא אומר⁵¹: הרי המקדש, בירושלים ושבתי-

⁴⁴ ירושלמי תעניות ס"ד סח ע"ד, איכה רבה פ"ב ב.

⁴⁵ ועי' להלן המסופר בכרוניקה השומרונית.

⁴⁶ J.A. 1869 ועי' יצחק בן-צבי, ספר השומרונים, עמ' 170—175.

⁴⁷ אין צריך לומר, שאין לבנות על הסיפורים שבכל החיבורים הללו, שכולם מאוחרים הם ומלאים סתירות בגופם ודברים סתומים ואגדיים.

⁴⁸ עברית, קרנהיים, כרמי שומרון, וראה ייבין נספח ב'.

⁴⁹ R.E.J. כרך מה, עמ' 49—81.

⁵⁰ תיאוסניה (סורית).

⁵¹ לאחר שמביא את דבריו של ישו לשומרונית (יוחנן פרק ד).

גריזים, שניהם נחרבו במלחמת אספסינוס ואדרינוס. הואיל ולא מצינו חורבן המקדש בגריזים בימי אספסינוס⁵¹, ייתכן ששמר אב־הכנסיה מסורת על מלחמה שומרונית בימי אדרינוס, שבתוצאותיה חרב הר גריזים ובמקומו הוקם היכל אלילי. וצריך עיון. לעומת זה מעיד תיאודוריטוס (מאה ה') על השומרונים, שאיבה נצחית בינם לבין היהודים ושהם נלחמו כנגדם יחד עם הרומיים. אלא שהדברים כוללים וסתומים, ואין לייחסם דווקא למלחמת ביתר (אם יש כאן מסורת ממש כל שהיא נראה שמכוונת היא ל"מלחמה השומרונית־היהודית" בימי ספטימיוס סיביריוס, במלחמתו עם פסקינוס ניגר בשנת 193).

לכאורה יש להביא ראיה — דבר שעושים חכמים — שהשומרונים לא נלחמו, ממאמרו של רבי אבהו בירושלמי⁵²: "שלוש עשרה עיירות נשתקעו בכותיים בימי השמד". הרי שמצבם של הכותים משובח היה, והיהודים נאלצו להיטמע ביניהם. ברם, לדעתי, אין פירוש המאמר אלא, שהכותים נבלעו ביהודים. ועל־כל־פנים: הרי ידענו במובטח שהשומרונים אף הם נרדפו מפני המילה⁵³ (אף אם נשלול עדותן של הכרוניקות שלהם על גזירות־דת כוללות בימיו של אדרינוס). נוטה אני לפרש מסורת זו לאור המציאות, שלאחר המלחמה — לא מיד לאחריה ממש — נתרבה הישוב השומרוני ונתפשט בערי היהודים ונתערבו בישראל. הגורם הראשוני — הידלדלות הישוב היהודי מלאחר ביתר, במיוחד בעיירות הסמוכות לשומרון, ולפי שהמאורע סמוך היה למלחמה — נתלה במסורת חכמים בימי השמד. ברם מעדויות אפיגרפיות רשאים אנו להסיק, כי השומרונים העלו אף הם מרדנות במלחמת ברכוכבא, והרומאים נאלצו משום כך לשכן יחידות צבא בעריהם. בכתובת אחת שעל גבי קבר בסמוך לשכם, מזרחית לה, קראנו על חייל שמן קנטוריה אחת של הלגיון החמישי המוקדונית שמת באותו מקום⁵⁴. קרוב לשער עם Abel⁵⁵, שהכתובת מימי מלחמת ברכוכבא, שלא מצינו אותו לגיון בארץ אלא במלחמה זו, וכדרך שמשתמע לכאורה מכתובת של ביתר, יש אפוא להסיק שיחידות מן הלגיון הנ"ל הושכנו בשכם, לפי שהתנאים באותה עיר ובסביבתה חייבו את חנייתן שם, כלומר: מרדנות היתה מצויה באותו מקום. כתובת אחרת⁵⁶ נמצאה בשומרון, והיא הקדשה ליופיטר, I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ci(ani) [et] Varciani et La(t)obici sacrum fecerunt. הכתובת, כדרך שמעידים סימניה הפליאוגרפיים, מן המאה השנייה היא, ומכל־מקום דוחה Vincent, שפיענח

⁵¹ חוץ מן המעשה המסופר במלחמות ג'ז לב.

⁵² יבמות פ"ה ט ע"ד וקידושין פ"ד סה ע"ג.

⁵³ ראה בספרו של אוריגנס Contra Celsum II 13 הוצא Koetshau, ח"א, עמ' 142.

⁵⁴ R. B. כרך כד, עמ' 421.

⁵⁵ שם עמ' 427.

⁵⁶ נתפרסמה תחילה ב־RB משנת 1909, עמ' 441, וחזרה ונתפרסמה בתוספת תיקוני קריאה וביתר דיוק ע"י בלייקמן, ב־ZDPV משנת 1913, עמ' 223 (ומשם הובאה כאן). וראה (1938) Antiquité Classic, 7, עמ' 81—85.

תחילה תעודה זו, את ההנחה שהיא מימי בר־כוכבא, וכך הוא דן: (1) שומרון העיר אין לה ערך איסטרטגי, (2) הרי השומרונים שטמו את היהודים ולא נשתתפו וודאי במלחמתם ברומי. ברם כבר חזר קוביצ'ק לקיים את הסברה המתקבלת ביותר על הדעת, שהיא מימי מלחמת ביתר. ואסמכתא לכך, לפי שמצינו אף חיילות אחרים מן פנוניה בארץ, המשתתפים במלחמה זו, וכמות שמוכח מן הכתובות. ואף Alföldi במאמרו הנ"ל כותב: אפשר מימי מלחמת בר־כוכבא.

והרי מציאותם של חיילות־מצב רומאיים מיחידות שהובאו ממרחק לשומרון בימי המלחמה, מעלה על הדעת היקש למה שאירע במלחמת־החורבן. שכבר עמדנו על המעשה בהתכנסותם של השומרונים בהרי־גריזים לתכלית של מרד. באותו פרק מעיד יוספוס על ארץ שומרון „שהיתה תפוסה כולה בידי חילות־מצב רומאים” — עד שלא נתרשש אותו מאורע — ומסתבר, לפי שמראשית המלחמה ואילך עלו סימני־מרדנות אצל השומרונים, עד שלא נתכנסו רבבות מהם להר גריזים, להתמרדות מכרעת. קרוב להנחה, שאותם מקרים של התקשרות בין ירושלים והגליל בימי המלחמה, כגון בריחת יוחנן מגוש־חלב והמון רב עמו לירושלים וכגון הליכתם של שלוחי הסנהדרין בגליל בלויית אנשי־צבא יהודיים, נתאפשרו, לפחות במידה מסויימת, על־ידי סיועם של השומרונים, שבארצם עברו.

והרי אנו דנים ואומרים: האיבה שהיתה שרוייה בין יהודים ושומרונים בינם לבין עצמם, לא מנעתם מלהתחבר ולהשתתף במלחמה במלכות הרומאית, השנואה על שני העמים כאחד. וכבר ראינו, שבין מלחמת החורבן ומלחמת בר־כוכבא קרובים עמים אלו זה לזה, ורובם של החכמים רואים אותם כיהודים וכגרי־צדק כשרים ונאמנים — דבר שנובע, מן־הסתם, אף מעמדתם של השומרונים בימי מלחמת החורבן.

ברם, למעלה מזה מוכחת לענייננו הערכתו של הנשיא את השומרונים בדור שלאחר מלחמת בר־כוכבא, והוא רבן שמעון בן גמליאל האומר⁵⁷: „כל מצוה שהחזיקו בה כותים הרבה מדקדקין בה יותר מישראל”. וביותר באה לידי ביטוי עמדתו החיובית כלפי השומרונים מתוך מאמרו הכולל בהלכה: כותי כישראל⁵⁸. וכש־Vincent טוען: הרי אין לשומרון ערך איסטרטגי — אין טענתו קובעת. לפי שיחידות הללו תפקידן היה לעצור את השומרונים גופם באותם התחומין מלמרוד ומלסייע את היהודים.

ובכן רשאים אנו, בסיכומי של דבר, לשער: רובם של השומרונים משמע לא מרדו; אבל היו מהם ולא מועטים — וכלשון הכרוניקון של אדלר — „מן הנערים”, כלומר מן הצעירים שבהם, שנתעוררו להצטרף אל הלוחמים היהודים, מעין מה שאירע במלחמת החורבן, ושמא אף למעלה מזה. ברם ממשית, מסתבר, שימשו תנועות אלו שבארץ השומרונים, ביותר לתכלית ריתוק של כוחות רומיים במלחמה.

⁵⁷ תוספתא פסחים פ"א ה"ו (צוקרמנדל 156) והקבלות בתלמודים.

⁵⁸ למשל תוספתא תרומות פ"ד ה"ד (צוקרמנדל 32) ובמקומות רבים בירושלמי.

ג) הכוחות הרומיים, שנשתתפו במלחמת בר־כוכבא על עצמתה של המלחמה עשויות להעיד — למעלה מדבריו הכוללים של דיו קסיוס — היחידות הרבות, שאנו למדים על השתתפותן במערכה. כל העדויות הללו באות מכתובות רומיות ויווניות, שרובן — עניינן: תיאורי־שירות של אישים בצבא הרומי ואותות־הצטיינות, שקיבלו על גבורתם במלחמה⁵⁹. פעמים הרבה אין להסיק מן הכתובות אם נשתתף הלגיון בשלמותו, ואם רק ביחידת־משלוח משלו (vexillatio), ויש שספק עולה כלפי כל־עצמה של השתתפות לגיון פלוני.

בכוחות⁶⁰ שהשתתפו במערכה נבחין: א) לגיונות, ב) חילות־עזר (auxilia), ג) הצי.

הלגיונות וחילות־העזר באים מן: א) יהודה, ב) ערבייא [= עבר הירדן], ג) מצרים, ד) סוריא, ה) אפריקא, ו) מארצות הדונאו (דניה, מיסיה, פנוניה; אוסטריה־אונגריה וכו'). ז) בריטניה.

א) יהודה. יש עדות להשתתפותו של הלגיון העשירי הפריטנסי, שחנה בארץ מלאחר מלחמת בר־כוכבא. (קנטוריון קיבל אותות־הצטיינות).

ב) ערבייא legio tertia Cyrenaica

ג) מצרים 1 legio secunda Traiana

2 duovicesima Delotariana. החוקרים שווים בדעתם, שלגיון זה

הושמד כולו במלחמת בר־כוכבא, לפי שזכרו נעלם מאחר מלחמה זו.

ד) סוריא 1 legio tertia Gallica

2 legio sexta Ferrata ואולי גם, שנשתקעה מלאחר מלחמת

בר־כוכבא בארץ וחתה בעמק־ירעאל.

3 legio quarta Scythica

4 ואולי אף הלגיון החמישי המוקדוני?

בזיקה לשיתוף הצבא הסורי במלחמה, כדאי לעיין בכתובות, המדברות על הליכתו של נציב־סוריא ליהודה במלחמה זו; מסתבר, שהלך בראש צבאותיו באיפרכיה שלו. באחת התעודות היווניות, שנמצאו באנקרה, נאמר: לכבוד גיוס יוליוס סיבירוס, צאצאם של מלכים ונסכים ששימש שליח באסיה בתוקף אגרתו וכתב־מינויו של אדרינוס האלוהי, ההגמון של הלגיון הסקיתי הרביעי, שניהל את ענייני השלטון בסוריא, שעה שפובליוס מרקילוס יצא מסוריא בגלל המלחמה היהודית וכו'.

ה) אפריקי־מאוריטניה legio tertia Augusta

⁵⁹ ראה שירר ה"א, עמ' 687, הע' 116 — החומר, שהיה ידוע עד לו. Ritterling ב־RE 1924, כרך XII, ערך legio, עמ' 1413, 1484, 1489, 1511, 1523-4, 1560, 1578, 1591, 1636, 1671, 1674, 1685, 1699, 1740 ו־1744.

⁶⁰ [הקטע הזה אינו אלא ציונים, שרשם לו המהבר, ואף־על־פירכן לא ראיתי להשמיטם. — עז"ס].

(ו) מארצות הדנובה — הלגיון העשירי הגמיני והי"ג והי"ד, וכן הלגיון הי"א הקלאודי, (ואולי גם השביעי⁶¹).

(ז) בריטניה — יש רק עדות מפורשת לחילות־עזר.

חילות־עזר, באים (1) מן ערביא, (..) *cohors VI Ulpia Petr.*

(2) מן בריטניה, חיל־פרשים, נמצאה בעמאוס *cohors IV Lingonum*.

(3) בכתובת אחת, והיא דיפלומה צבאית (תעודת שחרור) מן נצרת, שנת 139, הוזכרו שלוש יחידות־פרשים — *alae*⁶² — וי"ב קוהורטות של רגלים, שחנו בסוריא־פלסטיני. אין־ספק שכמה וכמה מהם נשתתפו במלחמת בר־כוכבא.

(4) הקוהורטות של פנוניה, שהוזכרו בכתובות של שומרון, לפחות — שלוש. הצי. בכתובת אחת מפורסמת מחכר ה־*Praefectus bassis Syriacae* שנחכר באותות־הצטיינות במלחמת בר־כוכבא. אלא שאין לידע מה! היה תפקידו של הצי באותה מלחמה. כלום היו קרבות בים ממש? אם כן נתבצרו המורדים אף בחוף הים, לפחות — לשנה; ומסתבר שגם גוים לחמו עמהם?

הרי ששנים־עשר—שלושה־עשר לגיונות נשתתפו מצד רומי בדיכוי המרד הגדול; אמנם מהם רק בדמות *vexillatio*. פרט לחילות־העזר המרובים אף הם. כוחות הללו עלו בשיעור מרובה על החיילות, שהעסיקו הרומיים ביהודה במלחמת החורבן (שלושה—ארבעה לגיונות וחילות־עזר) וכבר העמידו חכמים כאורח כולל על „הצבא הרומי, שבא למלחמת בר־כוכבא, שהיה עצום לאין שיעור“⁶³. ומכאן אנו למידים מה רבה היתה עצמתה של המרידה הגדולה, ומה רבו גבורתם וכושרם המלחמתי של המורדים.

(ד) למהלכה של המלחמה

המקורות שבידינו אינם נותנים ידיים לרשם הלכה של המלחמה, בין מבחינה צבאית ובין מבחינה ארגונית, ואפילו בקווים כוללים. לפיכך אין אנו רשאים לדון בנקודות מסויימות, שבכמה מהן מחלוקת ומבוכה אצל החוקרים, אלא מאומד הדעת. ארגונו של המרד: דיו קסיוס מלמדנו⁶⁴, שהיהודים הכינו עצמם בחשאי ימים רבים עד שלא פתחו במלחמה. הכנות אלו נעשו בשני תחומים: (1) צבירת נשק, (2) ביצור מקיף של ישובי־הארץ, והכשרת ההתקשרות ביניהם לשעת הצורך והדוחק. מן העובדות הללו גובע כי תוכננה מבראשונה תכנית כוללת אחידה של המלחמה, על כל שטחיה וצורותיה, לפחות לשלביה הראשונים. אלא שמדבריו של אויסיביוס⁶⁵ אנו עשויים לכאורה ללמוד, שבר־כוכבא עמד מתחילת המרד בראש הצבא הלוחם ופיקח על הפעולות כולן בכל מקום. הרי שדמותה של מלחמת בר־כוכבא, מבחינה ארגונית, שונה בהרבה מזו של מלחמת־החורבן, שבידוע לא

⁶¹ הלגיון היו עשר קוהורטות.

⁶² גדוד בן אלף או חמש מאות פרשים ומחולק ל־24 או 16 טורמאות (*turmae*).

⁶³ Domaszewski, Geschichte der römischen Kaiser, II 1909, p. 130.

⁶⁴ הוצאת III Boissevain, עמ' 232.

⁶⁵ תולדות הכנסייה פ"ד 6.

הותכנה בדרך אחידה בשלבה הראשון, ולא הוכנה לפני התפרצותה כלל ועיקר, ועל אחת כמה וכמה פולמוס של וורוס (4 לפני הספירה), על פיזור וספונטניותה (גלילי יהודה ועבר־הירדן). ה"מלכים" וה"מצביאים" הרבים, הקמים בראש פלוגות־מורדים, בה בשעה במקומות שונים, בדולים ורחוקים זה מזה, מעידים, שפולמוס זה משונה הוא בתכלית ממרד בר־כוכבא על דעת המסורת שאצל קסיוס.

על הכנות ממושכות למלחמה עד שלא פרצה מעידות, לדעתו של גריץ ושל אחרים, אף נסיעותיו הרבות של רבי עקיבא בתפוצות. הרי אנו מוצאים אותו⁶⁶ בזיפריין של קיליקיה, במזיגת קפודקיא (Mazaka = קיסרין!), בכרכי הים (פיניקיא), בערבייא, באפריקא, בגינוק של מדי (גנזה) ובנהרדעא שבבבל. הואיל ורבי עקיבא, בידוע, סייע לבר־כוכבא, לפיכך מתקבל לכאורה על הדעת שאף מסעותיו אלה — בזיקה לאותה מלחמה באו. ברם וודאי הדין עם הלוי⁶⁷, המרחיק מן המסעות הללו תכלית מדינית־צבאית; ומסתבר שהן קדמו אף למלחמות טרינוס (לפחות מקצתן); לא כל שכן שלא אירעו קודם למלחמה בגופה. משאנו חוזרים לדון, עד היכן אפשר לסמוך על עדויותיהם הכלליות של קסיוס ושל אוסיביוס, כדי להעלות דמות מובטחת למלחמה בראשיתה — הרי אנו נוטים לפקפק בכך; יכולים אנו להניח, דרך משל, שאמנם בר־כוכבא ריכז את עיקרה של הנהגת המלחמה בידיו, בהמשך מהלכה, בלא להאמין, שהלה תיכן אותה מעיקרה וכיוון את פעולות המרד, כולן (לרבות את הראשונות), בידו ובשליטתו המוחלטת. וממילא יש מקום לפקפק למקצת אף בתיאורו של קסיוס על הכנה מדוקדקת תכניתית של פעולות־המרד מתחילתן ועד סופן, עולה על הדעת האפשרות, שבראשונה בצבצו מרידות לוקאליות, בדרך של התפרצויות ספונטאניות, ובראשותם של מנהיגים עצמאיים, מעין מה שנתרחש במלחמות שמלפנים, אלא שוודאי הפרש בין מלחמה זו ולבין הקודמות לה, שבהמשכה, ומסתבר כבר בשלביה הראשונים, נתגבש הפיקוד הכולל האחיד. וביותר בדמותו של בר־כוכבא, שעלה בידו להשתלט על המרד ועל המורדים ולכוונם ביד־אמונים קשה ומכרעת. והרי בכך מסתבר עיקר הגורם לגדולתה ולעצמתה של מרידה זו, — האיחוד בפיקוד ובתיכנון־הפעולה ובביצועם, והמשמעת הבאה מתוך הריכוז הגמור.

הנחה זו, על השלב המפוזר שבתחילת המלחמה, מתקרבת אל הדעת ביותר לאור השקפתנו על מציאותן של תנועות מרדניות מקומיות בארץ, קודם למלחמה הממשית. אלא שלכאורה עולה עובדא זו אף מן המסורת המשוקעת באגדות על מלחמת בר־כוכבא שבספרות התלמודית והמדרשית. שכן אותו סיפור־מעשה⁶⁸ על שני אחים שהיו בכפר חרובא והיו הרומיים הולכים, והם באים עליהם והורגים בהם, אמרו: גביא עטרה על ראשם... משיצאו פגע בהם זקן אחד, אמר להם: בוראכם בעזרתכם: אמרו: אל יעזור ואל יבייש. הלא אתה אלקים זנחתנו (תה

⁶⁶ ע"י בספרנו חלק א', עמ' 354.

⁶⁷ דורות הראשונים, חלק א', כרך ה', עמ' 620 ואילך.

⁶⁸ ירושלמי תעניות פ"ד סט ע"א, איכה רבה פ"ב ב.

ס. יב) ⁶⁹. לכאורה בא ללמד על מעין "מלכים", מנהיגי-מרד מקומיים, כדרך שמוזכרים כיוצא בהם אצל יוספוס לפולמוס של וורוס ומלחמת החורבן. הוא הדין באגדה שבתלמוד הבבלי ⁷⁰ על טור מלכא שחרבה בשל תרנגול ותרנגולת ⁷¹ (שגזלה אותם גונדא של רומיים שעברה ונפלו עליהם היהודים והרגום). ועל בר-דרומא ⁷² מלמדת על אותה דמות מקומית של המלחמה ועל אישים גיבורים שלא ברכוכבא. לפי שלדעתי אין ידים לזהות את בר-דרומא (כשם שאין לעשות כן כלפי שני האחים הנ"ל) עם ברכוכבא, כדרך שעושים החוקרים. כיוצא בזה האגדה ⁷⁰ על שקא דריספק שבגללה חרבה ביתר ⁷³ — מהלכת בכיוון הנידון. וודאי "אין למידין... מן ההגדות" ⁷⁴; אלא שכאן אף שיקול-הדעת הכולל, מסתבר, מסייע להן. על-כל-פנים אין לנו לקיים את הדמות ה"פשטנית" והסכימטית העולה מקסיוס ואויסיביוס — כצורתה.

לגבי גילגוליה הצבאיים של המלחמה, דומה שתחילה יש להעלות משהו מן העיון בארצות, שמהן באו צבאותיה של רומי לדכא את המרד. מסתבר, שראשונה באו במגע עם המורדים הלגיון העשירי ויחידות חיל-עזר, שחננו כנראה, בארץ מלפני המלחמה, לרבות אותן שהובאו ליהודה בימי התסיסה שקדמו למרד. פיקד עליהם טיניוס רופוס, נציבה של יהודה ומפקדו של הלגיון העשירי. ולפי שהלה פתח במלחמה, ואף סיים אותה במעשי-עונשין שלו — לפיכך קרויה היא על שמו באגדות שבספרות התלמודית ואצל אבות הכנסיה הנוצרית.

שלב ראשון זה נסתיים וודאי במפלתו של הצבא הרומי ובעקירתו מיהודה כולה, לרבות ירושלים, שנדון בה להלן במיוחד, בדרך קצרה. השלב השני, מסתבר, נפתח עם בואו של פובליוס מרצילוס, נציבה של סוריא, עם הלגיונות שחננו באותה איפרכיא. ואפשר שאותה שעה הגיעו לארץ אף לגיונות וחילות-עזר מן ערביא ומצרים. נראים דברים, שאף צבאות אלו הוכו, ובתוכם הלגיון הכ"ב הדיוטרני של מצרים. לאחר מכן, קרוב להנחה, פשטו המורדים בשפלה ובחוף הים, לפי שלכאורה מחזור, משיתוף הצי הסורי במלחמה, שהלה פעל ממשית, בהתקפת החוף או אף בהתקפות עם "צי פיר טין" של המורדים.

השלב השלישי והאחרון, משמע פותח עם בוא הלגיונות מארצות הדנובה ועמהם מסתבר יוליוס סיבירוס, נציבה של בריטניה, בלוויית חיילות משלו. הלה מאלץ תחילה את המורדים לעבור להתגוננות; ובהימנעו ממערכות גינרליות דוחקם אל תוך מבצריהם ומבודדם; הלוחמים היהודים, שוב אין עמהם כוח לתקוף במרוכז את הצבאות המהוללים של פנוניה, המפורסמים כלוחמיה המשובחים של רומי.

⁶⁹ מאמר, שהאגדה שם (סח סע"ד) שמה אותו בפ"י ברכוכבא.

⁷⁰ ביטין נו א.

⁷¹ שהיו נוהגים להוציא לפני חתן וכלה, לומר: פרו ורבו כתרנגולים.

⁷² גם בפיו שמה האגדה אותו מאמר, שבפ"י ברכוכבא ושני האחים.

⁷³ שפעם עברה בת-הקיסר ונשברה מרכבתה, ועבדיה קצצו ארו, שנשתל לחיי תינוק שנולד. ונפלו עליהם היהודים והרגום.

⁷⁴ ירושלמי פאה פ"ב יז סע"א.

ומסתפקים במלחמת-הגנה ובגיחות טרדניות גרידא. קימעא קימעא מצטמצמים אזורי-ההתגוננות של המורדים, והללו מתרכזים בבית-ר למלחמת-מגן אחרונה. הסכימה המשווערת שלנו מוציאה את אדרינוס עצמו מכלל המצביאים שלחמו ביהודה. בידוע שמחלוקת גדולה היא זו אצל החוקרים, אם בא הקיסר גופו ליהודה בשעת המלחמה ואם לאו. ולאחרונה ביקשו הנומיסמאטיקים^{74a} להעלות הכרעה בפרשה מן המטבעות של אדרינוס, שנטבעו בסוף המלחמה ולאחריה. ואף כאן נחלקו הדעות: זה מלמד בחיוב, וזה — בשלילה. בסיכומי של דבר, נראה בעיני, שאין לנו אסמכתא מן המקורות, ולא משיקול-הדעת, לגרוס השתתפותו של אדרינוס במלחמה ביהודה.

(ה) כיבוש ירושלים

בהצטרפות זו, עלינו לעיין קצרות בפרשת כיבוש ירושלים בידי המורדים. אף שכאן לא כל הדעות שוות; ויש מן ההיסטוריונים הכופרים או מפקפקים בעובדא זו. והצעה נעוצה בעיקר בהערכת העדויות הספרותיות ובפירוש המטבעות. המקורות הספרותיים המדברים בגורל ירושלים במלחמת בריכוכבא משלושה מינים הם:

- (1) הספרות המדרשית. זו מעידה כמסיחה לפי תומה על אדרינוס שכבש את העיר והחריבה. הואיל ואגדה זו מצויה רק במדרשים מאוחרים⁷⁵, ולפי שאין היא דנה בירושלים בזיקה למלחמה בכללה, אלא מעתיקה מעין מסורת קצרה סכימטית לעצמה, לפיכך אין אנו רשאים לסמוך עליה ביותר.
- (2) הספרות הנוצרית. למן אויסיביוס ואילך (תחילת מאה ד') חוזרים אבות-הכנסייה והכרונוגראפים הנוצריים ומעידים על כיבוש אחרון של ירושלים לאחר אספסיינוס, בידי אדרינוס. מסורת מפורשת זו קשה לבטלה ואנו גורסים אותה במוחלט. אלא שהחוקרים הפקפקנים מדקדקים משתיקתו של דיו קסיוס, הסמכות העיקרית לתולדות המלחמה, לדחות מסורת זו. ברם אין למידין מן השתיקה, וביותר בתיאור כולל כעין של קסיוס בפרשתנו. מאותו טעם באים חכמים הללו לפקפק אף בעדותו של אפינוס^{75a}. המספר על ירושלים שנכבשה ראשונה בידי תלמי (הראשון), בשניה בידי אספסיינוס, ולאחרונה — בידי אדרינוס בימי שלי". הרי שהמקורות הספרותיים הנידונים דיים ללמדנו כי ירושלים נכבשה בהמשך המלחמה בידיהם של המורדים, וחזרה וניטלה מהם — לאחר מכן.
- (3) המטבעות. בין המטבעות שנטבעו בידי הלוחמים היהודים במלחמות בריכוכבא⁷⁶ מצויים מטבעות, שבצברם האחד מופיעה ירושלים בשני פנים: (1) "לחרות ירושלם", (2) "ירושלם" (בעברה האחד: שנה אחת לגאולת ישראל;

^{74a} Syriacae 50. ⁷⁵ שמ"ר פנ"א ה, תנחומא פקודי ד' (בובר סד ב), בראשית ז, דב"ר פ"ג יג, והשוה כרוניקון שומרוני שפירסמו אדלר ב-REJ חמ"ה, עמ' 49 ואילך.

^{75a} תולדות רומי, ספר סודי פ"ג.

⁷⁶ במקורותינו נקראים הם: מטבע של מרד כגון בן כוזיבא (ירושלמי מע"ש פ"א נב ע"ד, ובשני כתבי-היד — כתב-יד לייזן וכתב-יד רומי — "שמרד" במקום "של מרד"), מעות כוזביות (תוספתא מעשר שני פ"א ה"ו 86 ובבלי ב"ק צז ב).

ש' ב' לחרות ישראל). והרי לכאורה ראייה גמורה שירושלים היתה באותם הימים בידי המורדים. ברם דעתם של הנומיסמאטיקים האחרונים מתכוונת לפרש את הכתובת „לחירות ירושלם" במשמע של סיסמא ותכנית לגאולת-כיבושה של העיר מידי הרומיים כעיקר תכליתה של המלחמה. לשיטה זו נטבעו מטבעות אלו בפרק האחרון של המלחמה מלאחר שהעיר חזרה ונכבשה בידי הרומיים, והלוחמים ביקשו להעלות בכתובת הנידונית את החלטת-מגמתם להמשיך ולהילחם עד שתגאל העיר מידי האויבים.⁷⁷

ברם הכתובת „ירושלם" שבמטבעות, שבעברם השני טבוע התאריך: „שנה אחת לחרות ירושלם", „שנה ב' לחרות ירושלם", לכאורה הכל מודים, שהיא מציינת את מקום הטביעה, או את הרשות הטובעת. הרי שירושלים מצוייה היתה בידי הלוחמים. אלא ש-Mildenberg⁷⁸ יצא לכפור בכל, ללמדנו שאף הכתובת „ירושלם" אינה מציינת אלא תכנית בלבד, כלומר: טיבה — פרוקלמאטורי גרידא. ולא עוד אלא שאף הכתובות האחרות שבמטבעות, דבר שנחזור אליו לדון בו להלן, אף הן אינן אלא סיסמאות בלבד, ואין לבקש בהן אישים-מנהיגים ממלחמת בר-כוכבא.

הרי שאין המטבעות יכולים לשמש לנו מקור לבעיית הנידונית. ברם אין אנו נוטים לקבל הצעתו זו של הסופר הלז בכללותה. ירושלים אפוא נכבשה והוחזקה בידי המורדים שנה—שנתיים.

נשתייר לנו בסעיף הנידון לעיין שעה קלה בבעיית התפוצות ומלחמת בר-כוכבא. בידוע שדיו קסיוס מעידנו על היהודים במלכות רומי כולה, שנצטרפו אף הם אל אחיהם המורדים בארץ-ישראל. יש מן החוקרים המקבלים עדותו זו כפשוטה וכמשמעה, רצונו לומר, שאמנם התקוממו היהודים שבגולה ולחמו ברומאים בארצות-מושבותם. ברם לשונו הכוללת של קסיוס, היא גופה אין מן הדין שתתפרש בדווקא בדרך פשטנית זו. לכאורה אין גורם המאלצנו לכפור בוודאי ובמוחלט בהנחה זו. שהרי אף במלחמת החורבן פרצו לשעה מרידות מקומיות בין יהודי מצרים וקירינאיקה. ואף למדנו מיוספוס, שהקנאים שלחו שליחים לבבל על-מנת להמריץ את היהודים באותה מדינה לפרוץ את גבולות המלכות ולתוקפם. יתר-על-כן, יש ידים לסברא, שאף לאנטיוכיא הגיעו שלוחי הקנאים וביקשו לעשות מעשה על-מנת להמריד את היהודים שבעיר גדולה זו. והרי במלחמות היהודים בסוף ימי טרינוס באה לידי ביטוי אותה ההזדהות שבין יהודה והתפוצות, בדמות „פולמוס של קיטוס". מכל-מקום מסתבר שהדין עם החכמים הסבורים, שהתפוצות לא נתמרדו; שאילו כן היינו שומעים דבר על כך. ולא עוד אלא שלפחות לגבי אסיה הקטנה עולה אותה עובדא במפורש מן „השיחה עם טריפון" ליוסטינוס ה„קדוש", הסופר הנוצרי בן הדור ובן העיר שומרון, הכותב ברומי בסוף חציה הראשון של

⁷⁷ ראה רייפנברג ב־ J.P.O.S. משנת 1941, עמ' 293—294.

⁷⁸ במאמרו The Eleazar Coins of the Bar-Cochba Rebellion ב־ Historia

Judaica כרך XI, אפריל 1949, עמ' 77—108.

המאה השנייה. הלה בא להעיד על איש־שיחתו, טרפון, שנמלט מארץ־ישראל בגופה של מלחמת בר־כוכבא ובא לאיפיסוס באסיה הקטנה, ושם פגע בו יוסטינוס וקשר עמו היכרות ונתווכח עמו בפרהסיא בטבורה של העיר הגדולה. וודאי, דעתנו נוטה לכפור בדבריו כפשוטם, לומר שאמנם כך היה המעשה: בטרפון אחד, חכם מן התנאים, שברח מארץ־ישראל ונזדמן עם המחבר באיפיסוס. אין כאן אלא „משל“: ברם לפי דרכנו למדנו על התנאים של אסיה הקטנה בכללה, לומר: שקטה היתה ומשמשת מקום־מקלט לפליטים־יהודים מארץ־ישראל.

עדותו של קסיוס קרוב לפרשה, שנתכוונה להצטרפותם של יהודי חוץ־לארץ עם הלוחמים, על־ידי שבאו בגופם ליהודה ונשתתפו בקרבות. דבר זה וודאי יש לנו להניחו. והרי הוא שעשוי לבאר אותה עובדא, שעליה מעידה מסורת־האגדה (ושאנו גורסים אותה מאלינו משיקול־הדעת), שרבואות הרבה מישראל לחמו ברומיים במלחמה ממושכה זו. וודאי מצויים היו בתוכם רבים מאנשי־התפוצות, שנספחו אל המורדים בארץ. ועוד: בני התפוצות סייעו את אחיהם בארץ באספקת מזון, ציוד ונשק. אלא שקסיוס נוקט לשון כל־לִי וכולט, ואינו מדקדק יפה בדבריו. הנחה זו מתקבלת על הדעת לאורה של העובדא, המאומתת כמעט בדרך של וודאי גמור, שגזירות־השמד שגזרו על־ישראל בגמרי־מלחמת בר־כוכבא (ביטול התורה והמצוות, ביטול בתי־הדין וכו') לא חלו על יהודי התפוצות. שאילו לחמו אף הם בארצותיהם במידה ממשית כל שהיא, וודאי לא היו נמלטים מן הפורענות.

ברם הדים לחרדתם וצפייתם של יהודי הגולה בהמשך המלחמה וגורל המערכה ביהודה עולים לאוזנינו מאותו חיבור של יוסטינוס שהזכרנו תחילה. הרי הלה כותב שבבוקרו של יום אחד, שעה שעמד לחדש את שיחתו־וויכוחו עם טרפון, שנפסקה אתמול, נתרחקו בני־לווייתו של הלה, צעירים מיהודי איפיסוס ונשתקעו חרדים ומרוכזים בשיחת־ייחודין בבירורן ופירושן של שמועות־ידיעות שהגיעו אותו יום על הקרבות שבארץ. הרי קריעת חלון לרגעים לעולמם ונפשם של יהודי הגולה עת לחמו, גברו וכשלו אחיהם ביהודה.

מעתה נדון קצרות בבעיות המתקשרות לפרשת המרד.

(ו) הנהגת העם בימי המלחמה

אין ספק בכך שהמרד לבש, אם לא מתחילתו הרי בהמשכו, לאחר הנצחונות הראשונים, דמות של מלחמת־שחרור מדינית. יהא הגורם הראשון שהביא לידי המרידה העממית המקיפה מה שיהא (דתי מובהק: גזרת המילה, או דתי־לאומי: בנין ירושלים הנכרית והיכל לעבודה זרה), ברור, שהעם נלחם מלאחר שהתקומם על חירותו הגמורה. דבר זה מוכח בין מן הספרות היהודית, בין מן הספרות הנוצרית ובין מן המטבעות⁷⁰. ברם, חירות זו, מסתבר, משמעה היה אצל רבים: גאולה משיחית, ובכך נשתנתה לכאורה מלחמת בר־כוכבא ממלחמת החורבן.

⁷⁰ שנה אחת (שנה ב') לגאולת ישראל (לחירות ישראל).

שאף היא העלתה את מגמת השחרור המדיני (המטבעות: חרות ציון). שאף אם זרמים משיחיים פעלו במלחמה ההיא, הרי לא הועלתה אישיות משיחית בראש האומה; השלטון המדיני והצבאי נתון היה למעשה כל ימי המלחמה בידי חברי מנהיגים; ועד להפיכת הקנאים, תחילת שנת 68, על-כל-פנים מצוי היה הפיקוח העליון בידי הסנהדרין, ואין כאן לא מלכות ולא משיחים. ואולם במרד הגדול האחרון — הרי מופיע בר-כוכבא במעין זוהר-עליון, כמלך-המשיח. ידועים דבריו של רבי עקיבא עליו⁸⁰: „דין הוא מלכא משיחא“⁸¹. כיוצא בזה עדותו של רבי שמעון בן יוחאי על רבי עקיבא רבו שהיה דורש: „דרך כוכב מיעקב — דרך כוזבא מיעקב“⁸². והרי אותו כתוב אמור בפרשת בלעם (במדבר כד יז), שנדרשה לימות המשיח. כיוצא בכך אותה מסורת-אגדה⁸³: בר-כוזיבא מלך תרתין שנין ופלגא אמר להו (לרבנן): אנא — משיח[א]⁸⁴. ובידוע שאף אויסניביוס מעלה את בר-כוכבא כהופעה שלמעלה מן הטבע בעיני היהודים. וכמותו הירונימוס, המעיד עליו שנתגלה לעיני העם כבעל-מופת.

ברם שמא כדאי לעיין לגבי הענין הנידון במקור ספרותי-נוצרי קדמון, שנתגלה ונתפרסם במילואו בשנת 1910, המעלה לכאורה, בבירור ובהבלטה את משיחיותו של בר-כוכבא, מפיו של בן-הדור. בספר „חזון פטרוס“ (Apokalypsis Petrou) שנמצא בכתב-יד חבשי⁸⁵ ושנכתב וודאי לא למעלה משנים מועטות לאחר מלחמת בר-כוכבא, הרינו קוראים⁸⁶ (ישו מדבר): ואתם מן התאנה למדו לכם משל: כאשר תפרח ניצתו וישגשגו ענפיו אז יבוא קץ העולם. ואען אנכי פטרוס ואומר אליו: הורני את משל התאנה... ויען המורה ויאמר אלי: הלא תבין כי התאנה בית ישראל? אמן, אני אומר לך, כי כאשר ישגשגו ענפיו בקץ העולם (= הימים) יבואו משיחי-שקר ויעירו תקוה ויאמרו: הנני המשיח אשר באתי לעולם. ובראותם את עזות-מעשיו, ילכו אחריו ויפשעו. ויכחשו באשר הללוהו אבותינו, המשיח הראשון, אשר צלבוהו, וחטאו חטא כבד. ואולם איש-כזבים זה אינו משיח. ובחרפם אותו ירצחם בחרב, ורבים ימותו מות-קדושים וכו'.

רדיפותיהם של נוצרים בידי „משיח-השקר“, מסתבר וכדעת חכמים, הן הן אותם מעשי-הלחץ והעונשין, שעשה כנגדם בר-כוכבא לעדותם של אבות הכנסיה, דבר שנדון בו לעצמו להלן. הרי שמן הפרשה הנידונית עולה דמות דיוקנו של בר-כוכבא המשיח במקור קדמון ביותר⁸⁷, ואף-על-פי שלשון הספר, כדרכם של „ספרי חזון“ — מעורפלת היא. ומכל-מקום ספק אם מבנה הארגוני-הממשי של יהודה בת-התורין בימי המלחמה מיוסד היה על יסוד „מלכות המשיח“. וחילוף הם

⁸⁰ ירושלמי תעניות פ"ד סח ע"ד, איכה רבה פ"ב ב'.

⁸¹ = זה הוא מלך המשיח.

⁸² סנה' צג ב'.

⁸³ = בן-כוזיבא מלך שנתיים וחצי. אמר להם (לחכמים): אני מלך המשיח.

⁸⁴ שניתרגם מטופס ערבי, שנעתק מן המקור היווני.

⁸⁵ Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen, 1924, p. 318—9.

⁸⁶ לפי שאותו ספר וודאי לא נכתב לאחר אמצעיתה של המאה השנייה.

הדברים: כל שאנו עשויים ללמוד מן העדויות שבידנו לכאורה מוכיח היפוכו של דבר. ואף כאן תחילת העיון ומקורו. — מן המטבעות ⁸⁷.

המטבעות ניתנים ליחלק לשלוש סדרות מבחינת כרונולוגית ולשלוש קבוצות מבחינת השמות־הרשיות שעל גביהן. —

כרונולוגית:

- (1) שנה אחת לגאולת ישראל.
- (2) ש' ב' לחר[ות] ישראל.
- (3) מטבעות בלא תאריך, וכתובתם: לחרות ירושלם; שעל דעות החוקרים האחרונים נטבעו כנראה בשנת ג' למרד (בעברם האחד: שמעון, או: אלעזר הכהן).

מצד השמות־הרשיות:

- (1) שמעון נשיא ישראל או: שמעון־או־שמע.
- (2) אלעזר הכהן; ויש מטבע שבו חרות "שמעון" וגם "אלעזר הכהן" כאחד.
- (3) ירושלם.

על־מנת להעלות מסקנות למבנה הנהגת העם במלחמת בר־כוכבא מתוך המטבעות, עלינו להזכיר תחילה שיטתו של Mildenberg, על־מנת להרחיקה, שכן לדעתו אין הכתובות "שמעון" ו"אלעזר" ו"ירושלם" כאחד מציינות את הרשויות הטובעות או הרשויות השלטוניות שבעם, ממש. הלכה למעשה: הרי אינן אלא פרזקלמאטוריות ובאות לציין סיסמאות גרידא. שמעון אינו אלא סמל כולל לנשיאים קדמונים שמשלו בעם בתחילת המאה הב' לפני מנין הנוצרים ⁸⁸, והוא הדין: אלעזר הכהן, שאינו אלא סימן לכהנים־הגדולים שמלפנים. וכיוצא בזה ירושלם. כל אלו אינם אפוא אלא סמלים המציינים את תכנית המלחמה, ולא ממשות ציבורית־מדינית. לדיחוייה של שיטה זו אין להרבות דברים; הרי זה מדרש דחוק: אילו ביקשו שמות־סמלים היו מוצאים שמות אחרים מפורסמים מאלו. והרי המטבעות מימי בית שני, ימי החשמונאים ומלפניהם, השמות האמורים בהם — אישים ממש ורשויות ממש. ובכן רשות שלטונית אחת הריהי: שמעון נשיא ישראל ⁸⁹.

וכאן כידוע נחלקו דעותיהם של חכמים. יש אומרים: הרי זה בר־כוכבא. וודאי אין לנו ראיה שבר־כוכבא נקרא: שמעון. שכן האסמכתא לכך, שחכמים גורסים אותה פעמים מאיכה רבה ב ב ⁹⁰, אינה ממש, יש לקרוא שם שמעון ולא שמעון ⁹⁰.

⁸⁷ מלבד מחקריהם של רייפנברג ו־Mildenberg, שהזכרנו לעיל, ראה גם ספרו של נרקיס, מטבעות היהודים, ספר ראשון, תרצ"ו, עמ' 120—128.

⁸⁸ מכוון לשמעון הצדיק?

⁸⁹ [בין המגלות, שנמצאו במערות ים המלח, נמצא מכתב, שכתב "שמעון בן כוסבה נשיא ישראל". — עצ"ם.]

⁹⁰ וכך אנו קוראים שם: אמרי כל סמא דמילתא ניתי כלילא דאדריאנוס ונתיב בראשן של אלו שמעון דהא רומאי אתון וכו'. (= כל. עיקר הדבר: נביא עטרת אדריאנוס ונשים בראשם של אלו, שמעון שהרי רומאים באים וכו').

⁹¹ כלומר: שני האחים, שעמדו ליתן את העטקות בראשיהם, שמעון שהרומאים באים.

ומכל־מקום אין דבר המונע הנחה זו. כנגדם סבורים חוקרים, שהוא רבן שמעון בן גמליאל. שיטה זו יש לדחותה: ולא דווקא מטענת אחרים, שרבן שמעון בן גמליאל צעיר היה אותה שעה, או שהנשיאות לא נתחדשה ממש, אלא לאחר דורו של בר־כוכבא. כבר רבן גמליאל שימש „נשיא” לפניו, ונערותו של רבן שמעון לא היתה ינקות בימיה של המלחמה. ברם אילו שימש רבן שמעון בן גמליאל נשיא־שליט בימי המלחמה, אי־אפשר היה לו לפעול בעם בימים שלאחריה, ואפילו לאחר הפסק מרובה; הרומיים היו מונעים אותו מכך ואף עונשים אותו. בעל כורחנו, שאין הוא אלא בר־כוכבא עצמו.

הרי שאין בר־כוכבא לא משיח ואף לא מלך אלא נשיא ישראל בלבד. תואר זה וודאי שווה לתוארם של השליטים החשמונאים הראשונים (שמעון ויוחנן): Ἐθνάρχης = נשיא האומה, או: שר־עם־אל. המורדים חידשו אפוא את המשטר החשמונאי הראשון, שלא הכיר במלכות אלא בנשיאות. ואילו באנו להקיש לאותה תקופה בתכלית, הרי היינו נזכרים במה שאמור למינוייו של שמעון „עד אשר יקום נביא־אמת לישראל”, כלומר: הנמקה דתית לשלילת המלכות ממנו, שאינה אלא עם חידוש הנבואה, כלומר באחרית הימים ובהיגלות השכינה, והרינו למידיים מן המטבעות, שלא ראה העם התגלות־נבואה וביאת משיח־אף בבר־כוכבא⁹¹. ואין צריך לומר שנשיאות משמעה שלטון־מוגבל ולא מונרכי־מוחלט כמלכות. וכשאדם מבקש להסיק מן הכוכב שלמעלה מן הבנין בעל ארבעת־העמודים שבמקצת מן המטבעות הגידונים על טיבו המשיחי של בר־כוכבא וככתוב דרך כוכב מיעקב, הרי יש להיאמר: (1) אף במטבעות של ינאי מצוי הכוכב, והלה לא היה משיח בימיו, (2) מסתבר שאין כאן אלא קישוט סתם, או סמל של חירות וגאולה בלא ביטוי לממשות מדינית.

ברם אף־על־פי שאין הדבר אמור במטבעות בפירוש, אין ספק שבר־כוכבא שימש אף מייצגה ועיקרה של הרשות הצבאית העליונה. שלטונו זה אינו נובע מן המציאות בלבד, אלא, מסתבר כרוך בעמדת־הנשיאות. שכן אף שמעון החשמונאי כשנתמנה בידי העם „נשיא־האומה” ניתנה לידי הרשות הצבאית הלאומית: στρατηγός (שהרי וודאי לא היתה זו כרוכה ב„כהונה הגדולה” שניתנה לו אף היא). וכשאנו חוזרים לשאול: מה טיבה של המשיחיות, שייחסו לבר־כוכבא בני דורו, לרבות חכמים? הרי יש לראות בה תקווה ואמונה לעתיד הקרוב, ציפיה להשתלשלות הנכספת: חורבנה של מלכות־הזדון וקיבוץ הגלויות ובנין המקדש ו„עולם חדש” שיבוא לאחר־מכן. האמינו הלוחמים שעקירת גייסות מיהודה וגאולת ירושלים משמשות סימן לביאת המשיח. ו„משיח” יתא בר־כוכבא, אותו גואל־מושיע, שקומם את העם והחזיר לו את ארצו ועשה „נקמות” ברומיים. ברם „העולם הבא” הממשמש ובא אין עמו כדי לשוות דמות ריאלית למשטר הנבנה בעולם הזה. של עצמאות; אותו משטר יכול להיבנות, ברצונה של אומה, על יסוד המסורת של מלחמות־החירות הראשונות בימי בית שני, מלחמות החשמונאים, מסורת שהלמה:

⁹¹ שכן וודאי אין לפרש: נשיא = מלך (כביחזקאל וספר ויקרא).

אף נטייתו הראשית של העם: ייסוד של הנהגה מדינית ממוחזת: דימוקרטיות ושלטון סמכותי (נשיאות ועם) בלוחית מצע דתי-פוליטית (כהונה).
 הרשות השנייה הרי היא מתייצגת בדמותו של "אלעזר הכהן". ושוב נחלקו חכמים: אלעזר זה — מיהו? יש סבורים: רבי אלעזר בן עזריה, ויש אומרים: רבי אלעזר בן חרסום, ויש אומרים: רבי אלעזר המודעי. ברם, רבי אלעזר בן עזריה, מסתבר נפטר לפני מלחמת בריכוכבא. וכבר דנתי בענין במקום אחר¹⁵⁷. באותו מקום ביקשתי ללמד, שרבי טרפון שימש למעשה נשיא לאחר מותו של רבי אלעזר בן עזריה, ששימש יחיד בנשיאות לאחר פטירתו של רבן גמליאל (ולפי שרבי טרפון אף הוא לא האריך ימים לאחר מלחמת בריכוכבא. הרי אין משתיירות שעה לרבי אלעזר בן עזריה בגופה של המלחמה). ולענין רבי אלעזר בן חרסום, הרי המסורת מייחסת לו אחת-עשרה שנות כהונה גדולה בימי הבית¹⁵⁸. הרי שאין בידינו להעלות דבר לגבי דמות אגדית זו. ורבי אלעזר המודעי, אף-על-פי שאין לנו ראיה שכהן היה, מכל מקום אין טעם השולל אפשרות זו; ולפי שידענו עליו שהיה בביתו, ולפי שמסורת-האגדה תולה באישיותו גורלה של המלחמה, קרוב לשער שאמנם הוא הוא אלעזר הכהן, ואף-על-פי שאין לומר זאת בדרך של וודאי. ברם יהא אלעזר הכהן מי שיהא, וודאי מייצג הוא רשות עליונה בעם. בידוע, שקודם לחשמונאים, מסופה של תקופת פרס ואילך, שימש הכהן הגדול ברוב הימים רשות עליונה שלטונית אחת. ברם אף החשמונאים-הנשיאים הבליטו תדיר את הכהונה הגדולה כיסוד עיקרי במעלתם. שהרי במטבעותיו של יוחנן כהן גדול אין מופיע אלא כהן גדול בלבד. ואף המלכים שבהם, כגון ינאי ומתתיהו אנטיגונוס, טובעים במטבעותיהם, בכתובות העבריות: כהן גדול (ינאי אף: מלך). העלאתו של אלעזר הכהן במטבעות של בריכוכבא, וודאי אף היא משמעה: הבלטת הרשות-העליונה השנייה בעם. אלא שעדיין אין עובדא זו מלמדת בהכרע, שהתואר כהן השווה, מסתבר, לכהן גדול מעיד על בנין-המקדש ועל עבודת הקרבנות שנתחדשה; דבר שאין לו ראיה של ממש במקורות. אף אם לא נבנה הבית — יכולה להתייחס הרשות הכהונית העליונה וודאי מתוך הנחה וצפייה לבוא השעה, שתהא כשרה להקמת המזבח וההיכל.

הרשות העליונה השלישית נראה בעיני הרי זו: ירושלים, שכן וודאי אין כתובת זו הבאה תחת: אלעזר הכהן ושמעון נשיא ישראל, מציינת מקומה של הטביעה בלבד, הרי כאן רשות טובעת ועם זה רשות שלטונית עליונה. משמעה של "ירושלים" הריהו: העיר והעם שבירושלים, קובעים יסוד במבנה הממשל העליון שבעם. רואה אני את "ירושלים" כמקבילה ל"חבר היהודים" שבמטבעות החשמונאים-הנשיאים (יוחנן). "חבר-היהודים" נחלקו בו חכמים, אם משמעו: הסנהדרין הגדולה או עם היהודים. דומה בעיני, שמבחינה עקרונית, לגבי טיבה של הקונסטיטוציה במדינה החשמונאית הנשיאותית, אין

¹⁵⁷ נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי, ספר קלוזנר, עמ' 158.

¹⁵⁸ יומא ט א.

הפרש מרובה בין שתי הדעות. שאף אם חבר היהודים משמעו: עם היהודים, הרי המטבעות מעלים כיסוד שלטוני חוקתי, שני — לכהן הגדול — את ה"עם", שביטוי הריאלי השלטוני, וודאי הועלה אף בדמות נציגותה — הסנהדרין. והנה למדנו למלחמת החורבן מעדותו של יוספוס, שהשלטון ביסודו נידון כשל "חבר אנשי ירושלים" (κοινὸν τῶν Ἱεροσολομιτῶν). אנשי ירושלים ייצגו אותה שעה את העם כולו, ופיקחו אף ממשית על מעשי השלטון העליון, שנותרו בידי חבר בחירים ממונים ובידי הסנהדרין, שרוב חבריה, משמע, אף הם היו מבני ירושלים. ודומה שאף המטבעות, שנטבעו במלחמת החורבן: ירושלים הקדושה מביעים מציאות חוקתית זו: הרי ירושלים הרשות הטובעת, מבחינת היותה רשות שלטונית עליונה. מצווים אנו אפוא להקיש אף לגבי מטבעות "ירושלים" של מלחמת בר-כוכבא, שהללו מעלים בכך אותה רשות שלטונית שלישית, המסמלת ביותר את המצע העממי-הדימוקרטי שבחוקת הממשל העליון באותם הימים.

הסנהדרין.

מקורות תלמודיים מעידים על הסנהדרין הגדולה שמצוייה היתה בביתר. שכן אנו קורין⁹⁴: "אמר רב יהודה אמר רב: כל עיר שאין בה שנים לדבר ואחד לשמוע⁹⁵ — אין מושיבין בה סנהדרין, ובביתר היו שלשה וביבנה ארבעה". אף-על-פי שבהקבלה שבירושלמי⁹⁶ אין מוזכרת ביתר, שכן אנו שונים בברייתא שם: "סנהדרין שיש בה שנים שיכולים לדבר וכולן ראויין לשמוע הרי זו ראויה לסנהדרין; שלשה הרי זו בינונית, ארבעה הרי זו חכמה. וביבנה היו בה ארבעה", מכל מקום אין עובדא זו מקפחת באמיתה של המסורת שבבבלי, מפי רב, שישב ימים רבים בארץ-ישראל בדור השני לאחר המלחמה, ובידו הרבה מסורות עתיקות ונאמנות על המתרחש בארץ בימים עברו.

המסורת על הסנהדרין שישבה בביתר מצוייה אצל רב שרירא גאון הכותב⁹⁷: "וכיון דחרב בית המקדש ואזלו לביתתר וחרבה נמי ביתתר ואיפליגו רבנן לכל צד...⁹⁸". אלא שספק: אם היתה בידו של הגאון מסורת מיוחדת או שמא העלה אותה מן התלמוד. ולכאורה מוכח כן מן העובדא המתמיהה שרב שרירא מקדים, הליכתם של חכמים לביתר — לפני הילוכם ליבנה שאיגו מזכירה כאן, ומסתבר שסדר הפיסקאות במאמרו שבתלמוד הטעהו.

מה היתה דמותה של סנהדרין זו? כלום הורכבה כמלפני החורבן פרושים ונציגי האזרחים מן הישובים בארץ? שכן וודאי — צדוקים לא ישבו בה כמלפנים.

⁹⁴ סנהדרין יז ב.

⁹⁵ רש"י: "שנים לדבר בשבעים לשון ואחד לשמוע, ואף על פי שאינו יודע להשיב", כלומר: חייבים להיות בסנהדרין יודעי שבעים לשון, שהרי אין מקבלים עדות על-פי מתורגמן.

⁹⁶ שקלים פ"ד מח רע"ד.

⁹⁷ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוי, עמ' 10.

⁹⁸ = וכיון שחרב בית המקדש והלכו לביתתר וחרבה אף ביתתר ונתפזרו חכמים לכל צד.

או שמא לא נשתנתה דמותה מימי יבנה, שמשמעה: חכמים — פרושים לבדם, לרבות כהנים (פרושים), שהיו בידוע אף הם בסנהדרין שלפני החורבן יסוד של קבע?

בשאלה זו, שאין להשיב עליה במוחלט, כרוכה אף שאלת מעמדה וסמכויותיה של הסנהדרין בימים הללו. שאם תאמר שכללה אף נציגי הערים האזרחים, הדעת נותנת, שסמכותה הקיפה את כל שטחי החיים הציבוריים במדינה, כלפני החורבן. ואם תאמר לא היתה זו אלא בית-דין של חכמים בלבד, ספק אם היתה שותפת ממש בשלטון המדיני העליון בארץ.

הדעת נותנת, שאמנם היוותה הסנהדרין יסוד שלטוני כמלפנים, והרי בשאר כל התחומים ביקשו לחדש את הנוהג הראשון שבפני הבית. והואיל וכך, מסתבר שגם הרכבה של הסנהדרין חזר לכמות שהיה. אלא שהחכמים וודאי ידם היתה על העליונה בסנהדרין, לפי שבהמשך שני הדורות שמלאחר החורבן היו הם נושאי ומקיימיו של רעיון הרשות הלאומית-המרכזית. ובמלחמה זו הלכו ברובם עם בריכוכבא. מן הדין אפוא שתהא השפעתם קובעת אף בסנהדרין המחודשת.

בית הנשיא.

מן המסורת שבתלמודים אנו למידים, שבית רבן גמליאל המסועף ישבו בביתר בשעת המלחמה. שכן אנו קורין בבבלי⁹⁹: אמר רב יהודה אמר שמואל משום רבן שמעון בן גמליאל: מאי דכתיב „עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי“ (איכה ג נא)? אלף ילדים היו בבית אבא: חמש מאות למדו תורה וחמש מאות למדו חכמת יוונית. ולא נשתייר מהן אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא¹⁰⁰. וודאי אין מפורש כאן שבית הנשיא כלה מן העולם ברובו (מסתבר בהמשך מלחמת בריכוכבא), ואין אמור שישבו בביתר, אלא שמן המסורת המקבילה בירושלמי, השונה הימנה, המיוחסת אף היא לרבן שמעון בן גמליאל, מוכח שכאן היה חורבנם. שכן אנו שונים בברייתא שם¹⁰¹: רבן שמעון בן גמליאל אומר: חמש מאות בתי-סופרים היו בביתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות, והיו אומרים: אם באו השונאים עלינו, במכתובים הללו אנו יוצאין עליהן ומנקרים את עיניהם, וכיון שגרמו עונות, היו כורכים כל אחד ואחד בספרו ושורפין אותו, ומכולם לא נשתייר אלא אני, וקרא על גרמיה¹⁰² „עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי“ (איכה ג נא). מסופו של המאמר, בהצטרפות למסורת הראשונה, מסתבר, שילדי בית הנשיא ישבו ומתו בביתר.

כלום נטלו חלק בהנהגה בדמות זו או אחרת? קרוב להגית, שקרובים היו

⁹⁹ סוטה מט ב וש"נ.

¹⁰⁰ על צאצאי נשיאים, שישבו באסיא, אנו למידים ממסורת ב"סדר תנאים ואמוראים" (הוצאת גראסבערג, עמ' ס—סא) המספרת על אחד מבית הנשיא, שנולד באסיא בתחילת מאה ג' לערך.

¹⁰¹ תעניות ס"ד סט ע"א ואיכה רבה ס"ב ובבלי גיטין נה א.

¹⁰² = על עצמו.

לסנהדרין ומצויים היו בתוכה ברם, למעלה מזה אין בידינו לייחס להם שיתוף שלטון ומעמד מיוחד, להוציא השפעה מוסרית-ציבורית.

גיוס חובה

לתחום העיון במשטרה-הנהגה הלאומית, שייך אף ארגונו של הצבא על בסיס הגיוס של חובה וכפייה. אף-על-פי שאין בידינו לכך ידיעות ישירות ומפורשות, מכל מקום מוכח שכך, הנהיג השלטון במלחמה זו. דבר זה עולה מסתבר מן הידיעות הרלווחות אצל אבות הכנסיה על רדיפת הנוצרים בידי ברי-כוכבא וענישתם. הרי אתה מוצא מסורת זו בשני פנים. יש מן הסופרים הנוצרים, הרואים את הסיבה לכך במה שהללו לא הודו במשיחיותו של ברי-כוכבא, דבר שלא יכלו לעשותו מפני אמונתם בישו. הסבר זה נקוט אף בידי היסטוריונים מודרניים, לרבות משל ישראל ברם, על דעתנו לא היתה משיחיותו של ברי-כוכבא עניין של אקטואליות, אלא חזון שלעתיד-לבוא, ולא היא שביססה את שלטונו וסמכותו, ולא היא שנתבעה מן העם. ברם בפיהם של כמה מן הסופרים הנוצריים מצוייה מסורת שונה הימנה. הללו מעידים שהנוצרים נענשו (והומתו) על שסירבו להשתתף במלחמה עם הרומיים. לפי שברי-כוכבא אילץ „את כל הבריות“ ללכת עמו למלחמה על רומי¹⁰³. וודאי זוהי המסורת המדוקדקת. אין לנו אפוא לפרש את מעשי-העונשין על הנוצרים בארץ מטעמים שבדת, אלא בהשתמטות מן ההשתתפות במלחמה. דבר זה עשוי להתפרש רק על ידי ההנחה, שהוכרו גיוס כולל של חובה, שחל על כל האזרחים.

ברם נוצרים הללו מה טיבם? כלום נכרים היו? אם נאמר כן, הרי שנאלצו להתגייס גם אזרחים לא-יהודים. דבר זה לכאורה אינו נמנע-האפשרות לאורה של עדות דיו קסיוס על גוים רבים, שאף הם לחמו ברומיים. אלא שאין הדעת נותנת כן. וודאי כלל צבא-הקבע בימי החשמונאים, למן יוחנן ואילך, חטיבות גדולות של נכרים; ברם הללו חילות שכירים היו, ועדיין לא שמענו על גיוס-חובה, שחל גם על נכרים. דבר שהיה וודאי גורר עמו הכרה במעמדה-האזרחות המושלם שלהם. הרי שנוצרים אלו — יהודים נוצרים הם שעל אף אמונתם בישו, ראו את עצמם יהודים גמורים לכל דבר; חיו בתוך העם וקיימו את כל המצוות כולן. ואף רבים מישראל, אף-על-פי שראו „טועים“ לא שללו את יהדותם¹⁰⁴, ומכל מקום אין מתמיה סירובם (וודאי של רבים ולא של כולם) להחלץ במחנה הלוחמים, לפי שכבר במלחמת החורבן נהגו כן. ידועה המסורת שאצל אוסיביוס, מפי-היגיסיופוס, על קהלת היהודים-נוצרים שבירושלים, שעמדו בשנת 68 ועקרו לפחל שבעבר-הירדן בעטיו של חזון שנתגלה להם על-ידי ישו; נמצאת למד, שזיקתם המדינית-לאומית אל האומה הלוחמת רופפת היתה, וכשאבות-הכנסיה כותבים על רדיפות נוצרים בידי ברי-כוכבא „הרצחן והליסטיס“, בלא לפרש שאין אלו נוצרים גויים,

¹⁰³ מיכאל הסורי IV, 105-6.

¹⁰⁴ וכן משמע מ„חזון פטרוס“, שהזכרנוהו לעיל, שהנרדפים היו נוצרים יהודים.

אלא יהודים שביקשו להימנות עם אחיהם בימים כתיקנם, ובשעת-מלחמה עמדו ופרשו מן הציבור — הרי מהלכים הם לשיטתם: ההכללה הנובעת בין מסשטוש-המסורת ובין מתוך מגמה פולמוסית. שכך הם מעידים אף על „קללת הנוצרים בפי היהודים בתפלה בבית-הכנסת“¹⁰⁵, לשון-כולל, ואין כאן למעשה אלא „ברכת המינים“, שנתקנה ביבנה, שנאמרה כלפי היהודים הנוצרים בלבד.

אפשר שזכר לגיוס-החובה בימי בריכוכבא ולחילוקי-דעות לגבי היקפו שלו, נשתמר במחלוקת-הלכה של תנאים שכך אנו שונים במשנה¹⁰⁶: במה דברים אמורים¹⁰⁷? במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצוה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר רבי יהודה: במה דברים אמורים? במלחמת מצוה אבל במלחמת חובה, הכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. במסורת-תנאים בכללה מצוי זוג של שמות בלבד: מלחמת-רשות, להרחבת הגבולין של ארץ-ישראל. היתודית בדרך הכיבוש; מלחמת-חובה זו מלחמת-כיבושה של ארץ-ישראל גופה, הכתובה בתורה (לרבות מלחמת עמלק) וביהושע. ואולם במשנתנו מצוייה „מלחמת מצוה“, מוסף על השתים הנ"ל. ומסתבר כפרוש אמוראים בתלמודים¹⁰⁸, שהמחלוקת בין רבי יהודה וחכמים הריהי כלפי מלחמה המכוונת „למעוטי גויים דלא לייתו עליהר“¹⁰⁹, כלומר: מלחמת-מגן להרחיק את הגויים מלכבוש את הארץ מידי ישראל¹¹⁰. שהיו שהטרו הלכה: הרי זו כמלחמות המצוה הכתובות בתורה, וחייבים בגיוס כל ישראל, ואין כאן נסיבות המכשירות את הפיטורין מן השירות הקרבי הגמור; והיו שאמרו: אין להטיל על אותם שפטרם התורה מלהתגייס בעל-כורחם. הואיל והבעייה עולה תחילה במקורותינו אצל התנאים, מתלמידי רבי עקיבא אין רחוק מלראות כאן עדות לאקטואליות שלה בימי מלחמת בריכוכבא.

(ז) יחסם של חכמים למרד ולבריכוכבא

עמדתם של חכמים הרבה וודאי באה לידי ביטוי ביחסו של רבי עקיבא; וודאי ייצג בכך רובם של החכמים. אף אותה עובדא, שהסנהדרין מצוייה היתה בביתה, מסייעת לאותה הנחה. כיוצא בזה — ישיבת בית הנשיא באותה העיר וגורלם בסוף המלחמה. אף רבי אלעזר המודעי, אם גם לא הוא הוא אלעזר הכהן שבמטבעות, משמע שהיה עם בריכוכבא וסייע אותו; ואף-על-פי שלבסוף, על דעת המסורת, עלו חיכוכים בינו ולבין הלה. אלא שלא כל החכמים הילכו עם בריכוכבא.

¹⁰⁵ ראה בחלק א' של ספרנו, עמ' 179 ואילך.

¹⁰⁶ סוטה פ"ח מ"ז, ועי' תוספתא שם פ"ז הכ"ד, צוקר' 309.

¹⁰⁷ ש"אשר ארש אשה ולא לקחה" וחבריו חוזרים מערכי המלחמה.

¹⁰⁸ סוטה מד ב, ירושלמי פ"ח כג ע"א.

¹⁰⁹ = למעט גויים, שלא יבואו עליהם.

¹¹⁰ בירושלמי ספ"ח כג סע"א: ר' יהודה היה קורא מלחמת מצוה (כנוסח שרידי

הירושלמי, עמ' 216, בנוסחאות: רשות) כגון אנו דאזלין עליהון (= כגון אנחנו שהולכים עליהם) ונלחמת מצוה כגון דאחיין אינון עלינו (= כגון שבאים הם עלינו).

הרי רבי יוחנן בן תורתא, האומר לו לרבי עקיבא ¹¹¹: „עקיבא, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא ¹¹² יבוא. דומה שאין לראות בכך אלא כפירה במשיחיותו בלבד, לומר שמכל מקום סייע את ראשי-המרד ¹¹³. קרוב לראות בכך, ביטוי לאסכולה מסוימת שבין החכמים, שנתייחסה בהסתייגות כלפי המלחמה מעיקרה, ושמא מצוי הד לעמדת פוגה זו, במדרשים המדברים ב„דוחקי הקץ“, ובכללם ברכוכבא ודורו. ביותר בולטת המסורת שבבבלי ¹¹⁴, המעידה על ברכוכבא שאמר על עצמו שהוא המשיח, והחכמים בדקו אחריו ומצאוהו משיח-שקר והרגוהו. מיתתו של ברכוכבא בידי החכמים-הסנהדרין וודאי אגדה היא, שבאה מבית-מדרשם של מתנגדי ברכוכבא. וכבר ידענו ממסורת האגדה של ארץ-ישראל ¹¹⁵, שברכוכבא לא הומת בידי אדם, לא בידי ישראל ולא בידי הרומיים, אלא „בידי שמים“ (מיתת נחש). ואין ספק, שסופו של ברכוכבא נתעלם מידיעתם של אנשי-הדורות, ושימש ענין של ניחושים והמצאות. את שעולה על הדעת, שאיבד עצמו בידיים [?], שלא ליפול בידי הרומיים.

ברם ייחוס מיתתו של הלה לחכמים, וודאי מעלה התנגדות חריפה אצל בית-מדרש זה. אלא שאין ראייה לכך, שאותה איבה קשה נתקיימה בימי המלחמה בגופה; שמא אינה אלא פריז של הכשלון האחרון. ומכל מקום נוטים אנו להניח, שהיו מן החכמים שפרשו מברכוכבא בגופה של המלחמה. כלום פרשו בשלבה האחרון, כשניטלה התקווה לעמוד בפני הרומיים, למנוע שפיכת-דמים יתירה? וכמות שאירע במלחמת החורבן אצל רבים מן החכמים? ומסתבר שזו היתה עמדתו של רבי אלעזר המודעי. על-כל-פנים — בעיקרה של המלחמה עמדו כלל החכמים במחנה הלוחמים ובקרבתם, ואין ספק שעובדה זו סייעה לקיים את האחדות באומה לגבי המרד, שלא כבמלחמת-החורבן, ואף-על-פי שגם בה, בהמשך שנה ומחצה — הילכו רוב החכמים את המורדים וסייעו בידם. אותה אחדות כלל-לאומית וריכוז הפיקוד הצבאי בידי ברכוכבא, הם שגרמו בהרבה להצלחתה של המרידה האחרונה, יתר על חברתה הראשונה.

נשתייר לנו לדון קצרות בתלמידיו של רבי עקיבא ותפקידם במלחמה זו. ידועה המסורת ¹¹⁶ על „שנים עשר אלף זוגות ¹¹⁷ תלמידים שהיו לו לרבי עקיבא... וכולם מתו בפרק אחד... והיה העולם שמם עד שבא ר"ע אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם: רבי מאיר ורבי יהודה וכו'“. והנה רב שרירא גאון כותב ¹¹⁸: והעמיד רבי עקיבא תלמידים הרבה והיה שמדא על התלמידים של רבי עקיבא וכו',

¹¹¹ ירושלמי תעניות פ"ד סח סע"א.

¹¹² בכתב-יד לייזן אין „לא“, ונוספה בין השיטין.

¹¹³ ראה י. גוסמן ב„אשכול“ (מהדורה גרמנית) ערך ברכוכבא.

¹¹⁴ סנהדרין צג ב.

¹¹⁵ ירושלמי תעניות פ"ד סח ע"ד.

¹¹⁶ יבמות סב ב, קהלת רבה פ"א י' (לפסוק „בבקר זרע זרעך“), בראשית רבה פס"א ג.

¹¹⁷ כך באה"ת, בדס"ו וכו' מינכן: זוגים. במדרש רבה אין „זוגות“.

¹¹⁸ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 13.

ומעתיק הוא את המסורת שביבמות. פשוטו של לשון „והנה שמדא”¹¹⁹ על תלמידי רבי עקיבא” מסתבר שהוא מכון להריגה בידי המלכות. ולכאורה מוכח שאירע המעשה במלחמת בריכוכבא בסופה, ומכאן — הדעה המהלכת על תלמידי רבי עקיבא שיצאו למלחמה בהמוניהם.

והנה תחילה יש להעיר שהתלמוד אומר להלן: „אמר רבי חמא בר אבא, ואיתימא ר’ חייא בן אבין: כולם מתו מיתה רעה”¹²⁰. מאי היא? אמר רב נחמן [בר יצחק]¹²¹: „אסכרה”. הרי שמתו מן המגפה, אלא שכנראה, שבנוסח התלמוד שלפני רב שרירא גאון לא היה המאמר האחרון. „מיתה רעה”, יתכן שמשמעה „מיתה משונה”, שפעמים עניינה: רציחה בידי המלכות, וכדברי רב שרירא גאון. אלא שכל עצמה של המסורת מלמדתנו, לאחר העיון, שמיתתם של תלמידי רבי עקיבא „הראשונים”, אירעה לפני מלחמת בריכוכבא. שהרי לאחר מכן — לימד רבי עקיבא את תלמידיו „השניים” רבי מאיר ורבי יהודה וכו’, והרי אין סיפק לכך בימים המעטים שחיה רבי עקיבא לאחר גמר המלחמה.

(ח) גזירות השמד

הגזירות שגזרה המלכות עם גמר מלחמת בריכוכבא בארץ-ישראל, ושמה כבר בגופה של המלחמה, הקיפו תחומין הרבה, ולמעשה מכוונות היו למוטט את רוחה של האומה ולהביא לידי כליונה בארץ. ברם, עלינו להבחין בשטחים העיקריים שעליהם חלו הגזירות ולדון בדרך קצרה בכל אחד לעצמו, מפני הפרובלימטיקה שעולה כלפי כל אחד מהם ולטיבן של הגזירות בכלל. והרי אנו מבחינים:

(1) הגזירות כנגד בתי-הדין של ישראל והשיפוט היהודי בכלל.

להתנכלות זו של המלכות אין מקום לערעור ולספק. שכך אנו קורין תחילה במסורת. שבפי רב¹²²: „פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג ועיר שסומכין בה תחרב ותחומין שסומכין בהם יעקרו. מה עשה רבי יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות... בין אושא לשפרעם. וסמך שם חמשה זקנים: רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע... כיון שהכירו האויבים בהן אמר להן: בני, רוצו. אמרו לו: רבי, מה תהא עליך? אמר להן: הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכין. אמרו: לא זזו משם עד שנעצו בו שלוש מאות לונכיות”¹²³ של ברזל ועשאוהו ככברה. גזירת האיסור על סמיכת-חכמים,

¹¹⁹ [אבל בנוסח הצרפתי, שהוא עיקר: והנה סמכא דישראל על...].

¹²⁰ [באה"ת: במיתה גדולה].

¹²¹ [בנוסח כ"י מינכן ואה"ת].

¹²² סנהדרין יד רע"א.

¹²³ = λόγχη ביונית, תרגום „רומח” בשבעים.

דיינים, אינה אלא ביטוי אחד לביטולם של בתי־הדין היהודיים בכללם. שכן אנו שונים במשנה¹²⁴: הוציאה גט ואין עמו כתובה גובה כתובתה; כתובה ואין עמה גט, היא אומרת: "אבד גיטי", והוא אומר: "אבד שוברי". וכן בעל חוב, שהוציא שטר חוב ואין עמו פרוזבול, הרי אילו לא יפרעו; רבן שמעון בן גמליאל אומר: מן הסכנה ואילך אשה גובה כתובתה שלא בגט ובעל חוב שלא בפרוזבול. מסתבר שעדות לביטולם של בתי־דין מצוייה אף בהלכה על שינוי המנהג לישא בתולה ביום רביעי בשבת. שכן אנו שונים בתוספתא¹²⁵: "מפני מה אמרו בתולה נישאת ליום הרביעי? שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לבית דין... מן הסכנה ואילך התקינו שיהא נושא בשלישי¹²⁶, ולא מיחו בידם חכמים". וכן מצוייות שאר מסורות המעידות על "הדין" שנגזר עליהם "בימי השמד".

יסודן המשפטי של הגזירות הללו — אין קשה להעלות, ולפיכך אין כאן מקום להטיל ספק, דבר שעושים מן ההיסטוריונים לגבי גזירות־הדת האחרות. קיומם של בתי־דינים מקומיים לאומיים באיפרכיות של רומי רווח היה לא רק בערים האבטור נומיות בלבד; אף "בערים הכנועות" לא ביטלו למעשה את בתי־המשפט; הללו נסבלו על ידי רומי¹²⁷. ברם, השיפוט הרומאי, בדמות בית־דינו של הנציב, היה פעמים מקפח בשיפוט הלאומי ומתערב בתחומו דוחקו. תואיל וכל קיומם של אותם בתי־דין מקומיים לא היה מובטח ומושתת אופיציאלית — אין תימה שלאחר המרידה הגדולה גזרה רומי לבטל את השיפוט היהודי, דבר שלא הצריך חקיקת חוק מיוחד, מטעם הקיסר, יכול היה הדבר להיעשות באורח אדמיניסטרטיבי בלבד.

(2) סגירת בתי־הכנסיות ואיסור תלמוד־תורה ברבים. הגזירה על "הקהלת קהלות ברבים" לשם תלמוד תורה ידועה היא יפה¹²⁸. ברם מסורת של הלכה אף היא, מסתבר, מעידה כן. שנינו¹²⁹: בראשונה היו מכריזין עליה שלשה רגלים... ומשחרב בית המקדש התקינו שיהו מכריזין עליה שלשים יום¹³⁰. ומן הסכנה ואילך¹³¹ התקינו שיהא מודיע לשכניו ולקרוביו ולמיודעיו ולאנשי עירו ודיו. סכנה זו אף כאן וודאי — גזירת השמד של אדרינוס¹³². מסתבר, שבטלה ההכרזה בבתי־הכנסיות (כנוסח הבבלי), מפני שבתי־הכנסיות גופם נעולים היו.

¹²⁴ כתובות פ"ט מ"ט.

¹²⁵ כתובות פ"א ה"א, בבלי ג' רע"ב, ירושלמי כד ע"ד.

¹²⁶ כנוסח הדפוס וכ"י וינא, כ"י ארפורט: נהגו לעשות ליום השלישי.

¹²⁷ ראה בספרנו חלק א', עמ' 132 ואילך.

¹²⁸ ברכות ט"א ב' — מעשה מיתתו של ר' עקיבא; עבודה זרה י"ז ב' — מעשה מיתתו של ר' חנינא בן תרדיון (חותנו של ר' מאיר).

¹²⁹ תוספתא בבא מציעא פ"ב ה"ז, צוק' 374; בבלי כח ב' וירושלמי שם פ"ב ה' ע"ג.

¹³⁰ בבבלי: שיהו מכריזין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות.

¹³¹ כך בתוספתא ובירושלמי, והוא הנכון, לעומת הגירסא בבבלי: ומשרבו האנסין.

¹³² ושלג כביאור הבבלי ל"משרבו האנסין".

הגזירה על איסור „קהלות ברבים“ לתלמוד תורה ולתפלה בבתי-כנסיות, יכולה להתייחס על איסור ה„אספות“ שנתקן על-ידי קיסר, ונתקיים על-ידי הקיסרים שלאחריו, להוציא האיגודים והאסיפות המאושרים ומותרים מטעם הסינטוס. גוליוס קיסר והשליטים שלאחריו הוציאו את היהודים (ואת שכמותם) מן הכלל; בימיה הרדיפות שלאחר המרד ניטלה מִישראל שבארץ „פריבילגיה“ זו, והחוק הכולל חל אף עליהם. והרי שוב אין כאן צורך ביצירת תחיקה חדשה, המנוגדת לנוהג הכולל והרווח של רומי. ואף-על-פי שלמעשה וודאי יש כאן מן הקיפוח החמור בדת-ישראל, שנידונה religio licita.

(3) גזירות מפורשות על המצוות.

מכמה וכמה מקורות של תנאים¹³² נמצאנו למידים על ביטול מצוות הרבה בימי השמד בתוקף גזירת המלכות. עדויות הללו נוגעות הן: (1) בחנוכה (2) בסוכה, (3) בתפילין, (4) במזוזה, (5) בתרומה, (6) בשמיטין, (7) בסבילה. וכבר יש בידינו מאמר כולל של אחד מבני „דורו של שמד“, שכך אנו שונים¹³³: רבי נתן אומר „לאזהבי ולשומרי מצותי“ — אלו ישראל, שהם יושבין בארץ-ישראל ונותנין נפשם על המצוות: מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף? על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאה פרגול¹³⁴? על שנטלתי את הלולב¹³⁵.

כלפי גזירות הללו, שהן על מצות הדת במישרין, יש ביותר לייחס טענתם של חוקרים המפקפקים באמיתות המסורת התלמודית האמורה. לפי שמפורסמת, לדעתם, הסובלנות הרומית בתחומה של הדת והימנעותה מלדכא דתותיהם ותרבויותיהם של העמים הרבים החוסים בצילה. ברם אין מקום לספק קל שבקלים, שמסורות הללו אמת הן, ואף-על-פי שאין בידינו לומר שהגזירות פשטו במידה שווה ובהתכחד שווה בכל המחוזות של ארץ-ישראל כאחד; אדרבה הדעת נותנת, שביתודה מקום שהמלחמה קשתה ומשכה ביותר, עצמו אף הגזירות במידה יתירה מבגליל. ולביאורה של העובדה בגופה, הנראית מתמיתה לדעתם של חכמים אלו, הרי וודאי שאין אנו מסתייעים מן ההיקש אל הנצרות, שנרדפה ימים רבים; לפי שזו דת חדשה היתה, מה שאין כן היהדות, שהותרה והוכרה מתחילת השלטון הרומי במזרח. אלא שהעיון בתקופות האחרות בתולדות ישראל דיו הוא עצמו ללמדנו אפשרות ונסיבותיה של עובדה זו. שהרי כך מעיד יוספוס¹³⁶ על ימי מלחמת החורבן, שבכל

¹³² עי' בהוספה שבסוף הספר (עמ' 262).

¹³³ מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו, בחדש ספ"ו, עמ' 227.

¹³⁴ כנוסה כתב-יד אוקספורד וילקוט, דפו': מאפרגל. פרגול = שום (מל' רומי

flagellum).

¹³⁵ מימים ראשונים שוחררו היהודים מן מסי הקרקע בשביעית. ולימי השמד מכרין ר' ינאי (סנהדרין כו א. ירושלמי סא רע"ב וש"נ): „פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא“. השוה אף דברי בן הדור, ר' שמעון, במשנת סנהדרין פ"ג מ"ג והסוגיה בירושלמי ובבבלי (ועי' על „ארנונא“ בספרנו חלק א', עמ' 41).

¹³⁶ מלחמות ז ג ג.

ארץ סוריא בטלה השבת מישראל, בגזירתו של הנציב הרומי ובשיתופם של היוונים אנשי אנטיוכיא. כיוצא בדבר אירע, לעדותו של פילון, בימי קליגולה באלכסנדריא; ואף כאן עשה כן פלקוס הנציב בסיועם או ביזמתם של ההילינים באלכסנדריא. וכן מלמדנו יוספוס על הימים שבגמר מלחמת החורבן, שנאנסו רבים מישראל לעבור על הדת ועל המצוות¹³⁷. בכל המקרים הללו אירע המעשה בזיקה למצב מדיני מסויים או למלחמה בין יהודים בארץ ולבין הרומיים, ובכולם לא שמענו על צוקיסר, כלומר: הרשות העליונה המלכותית, אלא על גזירת השלטון הפרובינציאלי, הנציב.

מה טיבן של גזירות השמד בימים הללו? רחוק הדבר לאומרו, שביקשה רומי לכלות את הדת היהודית כתכלית לעצמה: אילו כך היה, וודאי שפשטו הגזירות אף בתפוצות כולן. והרי כל שבידינו מן המקורות והסימנים, עשוי להוכיח היפוכו של דבר. מן הסתם, אף "השמד" שביהודה לא היתה תכליתו עקירת הדת לשמה. הרי שנבעו הגזירות מן הנסיבות המדיניות שבארץ, כלומר: נתכוונו לעקירת החיים הלאומיים, וביותר התרבותיים-ציבוריים המיוחדים של האומה בארץ, לשם גטילת-כוחה וליכודה, המיוסדים במידה מכרעת בדבקות בתורה ובמצוות. ובכן, מגמתן של הגזירות היתה מדינית בעיקרה, ואף-על-פי שבמישרין קיפחו בדת גופה.

מה היתה דמותן המשפטית של הגזירות הללו ומצ'ען? מסתבר, שהגזירות לפרטיהן לא יצאו מטעם הקיסר; והרי לא שמענו על חוק מלכותי כולל, החל על הדת היהודית לבטלה, או על מצוות מסויימות, פרט למילה, שנגזר עליה מלפני המלחמה. ועד לכאן — הדין עם החוקרים האמורים, אלא שהוכשרו הגזירות, שיצאו בגופן מטעם הנציב של ארץ-ישראל (טיניוס רופוס), על-ידי המעמד הכללי שלתוכו נשתקעה ארץ-ישראל היהודית וזו מטעם המלכות וודאי, כשל *dediticii* — פירושו: היהודים נשללים עקרונית כל משפט ציבורי וכל מעמד אזרחי-קיבוצי. ולפיכך אין לגביהם הגנה של זכויות לאומיות-דתיות וכיוצא בהן, וזכאי השלטון הנציב לאסור ולהתיר לרצונו כל מעשה דתי וכל ייחוד תרבותי-לאומי. ולפי שאותו מעמד כרוך במעשי-המרד של יהודי ארץ-ישראל, לפיכך לא היה מקום ל"שמד" שיתפשט אף בתפוצות. ואם גם יכלו לבצבץ פה-ושם סימני-נגישות אף בארצות הסמוכות לארץ¹³⁸, ברם מעמד ה-*dediticio* חולף הוא נורמלית.

(4) יש מן ההיסטוריונים הכותבים, שאדרינוס אף-על-פי שגזר על קיום המצוות ותלמוד התורה, לא כפה את ישראל לעבוד עבודה זרה להבדילו מאנטיוכוס אפיפנס בשעתו. סברה זו כוחה יפה אישית לגבי הקיסר, והרי סבורים אנו ששאר כל

¹³⁷ הירונימוס כותב בביאורו לדני' יא לג (ומשכילי עם יבינו לרבים ונכשלו בחרב ובלהבה בשבי ובבזה): היהודים מפרשים המקרא לימי החורבן האחרון בימי אספסינוס וטיטוס: רבים מן העם יהיו יודעי אלוהים בגלל שמירת התורה ירצחו.

¹³⁸ בימי החורבן אומר אספסינוס במעשה התועבה שנעשה נגד בני טריכיה: אין לנהוג כלפי היהודים נוהג חוקי מתוקן של משפט המלחמה; הרי הם מופקרים מן החוק, ואין לך דבר אסור כלפיהם (מלחמות ג' י).

כל הגזירות אף הן לא יצאו בגופן מן המלכות. ברם עצמה של ההנחה, על העדר כפייה לעבודה זרה בארץ בימי השמד, אינה אמת. ראייה לכך כמה מסורות של תנאים. שנינו ¹³⁹: תניא רבי שמעון בן אלעזר אומר: כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה בשעת השמד, כגון עבודה זרה ומילה עדיין היא מוחזקת בידם וכו'. והוא הדין בהלכה ¹⁴⁰: בימסיות שהעמידו מלכים ¹⁴¹ בשעת השמד, אף־על־פי שעבר השמד הרי אילו אסורות. ולמשנה ¹⁴²: „בלשת שנכנסה לעיר בשעת שלום חביות פתוחות אסורות וסתומות מותרות" מעיר הירושלמי ¹⁴³: בשעת השמד הכל אסור, שאי־אפשר שלא היה שם ישראל, שלא עבדה על כורחו הדא אמרה ¹⁴⁴: עבודה זרה שעבדה ישראל אינה בטילה לעולם. וודאי אין בידינו לומר, שהכפייה לעבודה זרה פשטה בכל הארץ, במידה קשה ושווה, ואף־על־פי שמסורות הרבה של אמוראים במדרשים, לכאורה עשויות להעיד כנ"ל, אלא שגופה של העובדא — וודאי שמצוייה היתה, ולא בשיעור בטל. ואף היא — יש לבארה במעמד ההפקרות, dediticii, שלתוכו נשתקעו ישראל בארץ ב„ימי השמד" בתורת „מורדים במלכות" ובגישות אנשי השלטון ביהודה וקציני הצבא שנפטרו מליתן דין־וחשבון על מעשיהם ה„פטריוטיים" בפני „רשות הגבוהה" שברומי.

¹³⁹ שבת קל ע"א. —

¹⁴⁰ תוספתא ע"ז פ"ה ה"ו.

¹⁴¹ כך בדפוסים וכתב־יד וינא. בכתב־יד ארפורט: גוים.

¹⁴² עבודה זרה פ"ה מ"ו.

¹⁴³ עבודה זרה פ"ה מה ע"א. מסתבר שזו ברייתא היא.

¹⁴⁴ = זאת אומרת.

(1) מעמדה המדיני-משפטי של ארץ-ישראל היהודית, לרבות מאבקם הפוליטי-צבאי של יהודי הארץ.
 (2) המעמד הכלכלי-חברתי.
 (3) מבנה הארגון הלאומי-דתי (נשיאות וסנהדרין).
 מפני מיעוט הפנאי לא יחא בדינו, כנראה, לסקור את תולדות היצירה הספרותית בתקופה דילן.
 תקופתנו כולה עשויה להתפרק לפרקים, שכל אחד מהם — ייחודו ההיסטורי עמו, אם בתולדותיה של מלכות רומי בכללה, ואם מבחינת תולדותיה של האומה, ואלו הם:

(1) תקופת האנטונינים (138—192); זו מקפלת שלוש מלכויות: של אנטונינוס פיוס (138—161), של מרקוס אוריליוס (161—180) ועמו לוציוס וורוס (161—169) ושל קומודוס (180—192).

ימי האנטונינים בכללם, נראים פרק משובח בתולדות רומי; בימיהם של פיוס ואוריליוס — עלייה כלכלית בממלכה, ואף-על-פי שהמלחמה המארקומאנית והמגפה הגדולה בימיו של מרקוס אוריליוס⁴ זיעזעו את מוסדי האימפריום והביאו לידי משבר פיננסי. בתולדותיה של ארץ-ישראל היהודית, הרי הפרק דילן תקופת שפל הוא מכמה בחינות עיקריות. אף אנטונינוס פיוס, שבימיו וודאי בטלו גזרות-השמד של אדרינוס, לא החזיר ליהודים את המעמד המשפטי-המדיני, שזכו לו עד לפני מלחמת ברכוכבא. וקרוב לומר שבהמשך כל הפרק הזה לא זכו ישראל להשבחת מעמדם החוקי-הרשמי, ואף-על-פי שלמעשה יכלו להגיע להחייאת המרכז הלאומי: הנשיאות והסנהדרין. ובלשון אחר: שוב נידונו היהודים לאחר ביתר *de facto*, כלומר החורבן. ואם *de facto* נטלו לעצמם קימעא קימעא זכויות של קיבוץ בעל מעמד, והשלטונות לא מיחו בידם, הרי להכרה רשמית, כנראה, לא זכו כל אותם הימים, וכוחם הממשי של מוסדי הציבור הלאומיים רופף היה. וודאי אין השקפה זו הולמת שיטתם של כמה חוקרים, המבקשים לראות ב"מלכי החסד", פיוס ומרקוס, מיטיבים לישראל; ובאחרון — אותו אנטונינוס, חברו ואיש סודו של רבי, אלא שלדעתו, כלדעת אחרים, יש להעתיק את עיקר נשיאותו של רבי לפרק שלהלן — לימיהם של הסיבירים, ואף-על-פי שתחילתו בסופו של הפרק דילן.

ברם לא רק המעמד המדיני קשה היה, אלא אף המצב הישובי והחברתי — בזיקה לו — והכלכלי. תוצאותיה של מלחמת ברכוכבא בכל אלו התחומים חמורות היו, ומשכו זמן מרובה. ואף-על-פי שקימעא קימעא הוטב מעמדם הכלכלי של יהודי ארץ-ישראל בזיקה לשגשוג הכללי, שמצוי היה בארץ ובסביבותיה. והוא הדין לגבי המצב הרוחני; לפחות בתחילתו של הפרק נשתקע היאוש אצל רבים מן העם; ומהם שפרשו לעולם של גויים במוחלט, ומהם — שלקתה יהדותם אף אם נשתיירו בתוך האומה. דומה שתהליך ההתאוששות מתון היה וקשה למעלה מלאחר החורבן.

⁴ ההיסטוריון האנגלי גיבון פותח במרקוס אוריליוס את תמונתה ומפלתה של מלכות רומי.

פרק זה מביא עמו, כנראה, תמורה ניכרת ביחסה של האומה לגבי המלכות: מכאן ואילך אין רובה של האומה עוצר כוח להתמיד בכפירה העקרונית ב"משפט המדינה"⁵. מכאן נראה תחילת השתלטותה של אותה שיטה מפורסמת, שעולה בכמה פנים במאה הג', שאסור להם לישראל למרוד במלכות ולעלות בחומה אלא אם כן בגזרות שבדת⁶. ולא זו אף זו: נראים דברים שמפני דלדולה וחלישותה של היהדות בארץ, רבתה הזיקה לנכרים; הצורך המחייב להתחבר עם השכנים — תנאי המציאות המעשית — גורם להתרווחותה של אידיאולוגיה התובעת או מצדיקה את שיתוף-החיים והמעשים עם השכנים הנכרים בתחום החברתי והכלכלי.

(2) תקופת הסיבירים (193—235). תקופה זו כוללת מלכותם של חמשה קיסרים: ספטימיוס סיבירוס (193—211); קרקלה בנו (211—217); מאקרינוס (217—218); היליוגבלוס (Heliogabalus) (218—222); אלכסנדר סיבירוס (222—235). רוסטובצ'ב קרא שם למשטר הקיסרי שייסד ספטימיוס סיבירוס: המונארכיה הצבאית, הלה ביקש לבסס שלטונו על החיילות, ומיעט את דמותם של שאר הגורמים: הסינאטוס ומעמד הרוכבים, לרבות האריסטוקרטיה הפרובינציאלית. ברם, עיקר ייחודו של הפרק הנידון הוא מתחום החברתי-האדמיניסטרטיבי. ס. סיבירוס הפך את ה"עיר", כלומר את הנהגת הפוליס היוונית וה"municipium הרומי — מכשיר אדמיניסטרטיבי כפוף לשלטון, לביצוע החיובים של תושבי הערים ותחומיהן — לגבי המלכות. ספטימיוס סיבירוס מטיל אחריות אישית על אנשי הבולאות לתשלומי-המסים של העיר ובנותיה; הוא מטיל על הבולווסין תפקידי גבאות וכפייה לצורך השלטונות; הוא מחייב את בעלי הממון להיות חברי בולאות בעל-כורחם, ועם זה נראה שבימיו נכפתים האנשים למעמד הבולווסין בדין הירושה. והוא הדין לגבי המעמדות הנמוכים: נראה שספטימיוס הופך את ה"collegia, אגודות האומנים, לאיגודים רשמיים של המלכות, ועושה אף אותם מכשיר למס-עובד למדינה: הנהגת האיגודים אחראית לגבי השלטון על הליטורגיות, עבודת-ידיים, בשביל המלכות. בזיקה לכך, מתנסח חוקית ההפרש המעמדי שבין ה"humiliores ל"onestiores, הראשונים "המכובדים" — הם בעלי הממון, שהם בולווסין, או ראויים להיות בולווסין — curiales; האחרונים — בני ה"plebs — מחוסרי הממון, שחיים על עבודתם. ההפרש מוצא ביטוי אף בתחום המשפט הפלילי, ש"המכובדים" צפויים לעונשים קלים על עבירות, שה"שפלים" נענשים עליהם במיתות משונות. בתחום החברתי יש להזכיר את פקודת קרקלה (212), המענקת לכל האזרחים

⁵ בברייתות מצוי כמה פעמים הלשון "כבוד מלכות", מסבך-לשון, שאין אתה מוצא בימים ראשונים, ולשונות כיוצא באלו. עי' למשל ברכות נח א וזבחים קב א.

⁶ כתובות קיא רע"א (כנוסח כתב יד מינכן והגדות התלמוד): שלש שבועות הללו למה? אחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא יעלו בחומה (כנוסח כ"מ, אה"ת: לחומה, דפר: בחומה; רש"י: יחד ביד חזקה); ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם; ואחת שהשביע הקב"ה את אומות העולם, שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי.

באימפריה זכות אזרחית. מעמדם של היהודים בארץ ובאימפריה בכללה מהווה בעיה חמורה. מומסן סבור, שהיהודים לא זכו לכך כי בפפירוס היווני כתוב בפירוש שה- *dediticii* אינם נכללים בין מקבלי זכות האזרחות. ברם, הבעיה עולה באיזו מידה נחשבו היהודים באותם הימים ככנועים.

פרק זה מתייחד בכך, שהמלכים הסוריים התייחסו בעין יפה ליהודים (נראה שספטימיוס או בנו קרקלה היה ידידו של רבי) ולא במעט בגלל מוצאה השמי של שושלת זו. לימים אלו יש לייחס את ההכרה הרשמית של הנשיאות, וכמובן שכוחה גדל גם באומה וגם הסנהדרין נכפפת לה. אין פרק-זמן שידה של הנשיאות תקיפה במידה רבה כל-כך. באותם הימים מתבצעות בידיהם של נשיאים אף ריפורמות חשובות הנוגעות בחיי החברה והכלכלה ובחיי הדת של ישראל. באותו פרק חל אף תחילתו של תהליך האורבאניזציה של ארץ-ישראל⁷ (בשטחים יהודיים) — בדרום-מערב. אז נוסדות: דיוספוליס — לוד; ניקופוליס — עמאוס; אלוייתירופוליס — בית-גוברין, ואף כנראה אנטיפטריס. דבר זה — חשיבותו ניכרת בתחום חייה החברתיים של ארץ-ישראל היהודית⁸. כמה סימנים מעידים גם על שגשוג כלכלי שחל בפרק זה בארץ-ישראל ובקיבוץ היהודי שלה. בתי-הכנסיות שבגליל נבנו בפרק זמן דילן. ברם שמא מה שמייחד בהבלטה יתירה פרק זמן דילן הריהו: היצירה הספרותית. שכן רובה ככולה של הספרות התנאית, המשנה וקובצי הברייתות, מאותו הזמן הוא. והרי, דומה, שאין לנו עוד תקופה של יצירה אינטנסיבית ומגוונת מעין זו בארץ מלאחר החורבן, בתחומה של ההלכה.

(3) תקופת האנרכיה. זו מושכת מלאחר רציחתו של אלכסנדר סיבירוס (235) ועד לביסוס מלכותו של דיוקליטינוס (284); הרי זו תקופת המשבר של ממלכת רומי. שני גורמים מדיניים הם הקובעים בעיקר מציאותו של הפרק דילן: הפנימי — העדר יציבות השלטון; חילופיהם-רציחותיהם ועליותיהם המרובות והתכופות של הקיסרים. והחיצונית — הזעזועים שבאו על המלכות מבחוץ, במערב מן הגותים ובמזרח מן הפרסים (בשנות-החמישים) ולאחריהם מן התדמורים⁹ (שנות החמישים והשישים ועד שנת 173), ששימשו מעוז וסכנה כאחד לרומי. כרוך במשבר הפוליטי — המשבר הכלכלי, שמציף את ממלכת רומי כולה: נטישת קרקע, מחסור, אבדן יציבותו וערכו של המטבע, כחישת אדמה-ודלדולו של המסחר — כל אלו מקעקעים במבניהן הכלכלי של האיפרכיות כולן. נוסף לכך: הגברת המסים, הטלת תשלומים כבדים מיוחדים על הפרובינציות לצורך המלחמות הרבות מבחוץ ומבפנים, האנגריות ועבודות-הכפייה האחרות — כל אלו מגדילים לאין שיעור סבלם ומחסורם של האזרחים — ובמיוחד האיכרים ובעלי המלאכה. מכאן — בריחתם של אנשי-הכפרים (והערים), הזנחת הקרקע וריבוי הליסטיות.

⁷ ראה בחלק א' של ספרנו, עמ' 88.

⁸ ראה Jones, The Urbanisation of Palestine, JRS 1931 p. 82.

⁹ פרשת שלטון תדמור נוגעת במישרין אף בארץ ישראל, שכן משלו בה בני תדמור, ויחס השלטון התדמורי לארץ ישראל היהודית תופס מקום במסורת ההיסטורית דילן.

אף ארץ־ישראל בכללה וארץ־ישראל היהודית משתקעת במשבר כלכלי חמור (עדויות הרבה לכך, ספרותיות וארכיאולוגיות), וביותר סובלת החקלאות. המשבר הכלכלי גורם אף לתמורות חברתיות שליליות: מתרבה האריסות, ומתמעטים האיכרים החפשים. לגבי ארץ־ישראל יש עוד להבחין בהתקרבותם של הערבים וחדירתם לארץ־ישראל בתקופה דילן. ומכאן ואילך נעשים הערבים „שכנים” של ישראל ופורצים לערים לשוד ושביה. ואף תמורות ישוביות רעות חלות: מתרבה היציאה לחוצה לארץ לעולם, ויותר מזו — לשעה. אף החלות הפיננסית של המרכז הלאומי — הנשיאות (ובית־הדין) בחוצה לארץ מתרבה כנראה בימים הללו.

המעמד הכלכלי — גורם אף לשינויים בתחום מוסדי ההנהגה העצמית: שוב עולים בני־המעמדות התקיפים ותופסים מקום מרובה אף בתחום החיים החברתיים־דתיים. מהם באים ומתמנים הדיינים בקהלות, בזכות מעמדם החמרי; וכנגדם — ידם של החכמים על התחתונה, לפי שמצבם הכלכלי מונע מהם את יכולת התפרנסות, אם בעבודת ידים ואם בסיועו של הציבור. הרי שבהתעצמות שבין מעמד העשירים ולבין החכמים על הנהגת הרבים — עכשיו ידם של הראשונים על העליונה; אותן עובדות גרמו אף להסתמכותה של הנשיאות על המעמדות התקיפים. בניגוד לחכמים.

4) ימיו של דיוקלטינוס (284—305). דיוקלטינוס מחזיר קימעה קימעה את יציבותה של האימפריה לקדמותה, אלא שהישג זה כרוך בכמה שינויים יסודיים, שמתחוללים במבנה הצבאי, הפוליטי והכלכלי של הממלכה. השתכנות חיילות קבועים על הלימס והפיכתם אלימנט ישובי — משנה לא במעט דמותה האוכלוסית של האיפרכיות ובכללן של ארץ־ישראל. הפרדת השלטון הצבאי הדוכס (Dux) מן האזרחי פריסס (praeses), הגדלתו של הצבא (לפחות בכפליים); יצירת צבא מובילי, comitatenses, לחד וצבא־המחנות שעל הגבול לחד — כל אלה יוצרים פנים חדשות למלכות כולה ולאיפרכיות; מתגברת הביורוקרטיה, על־ידי ריבוי הפקידים ועל־ידי ריבוי זיקתם של קציני המחנות הצבאיים לאיפרכיות ולחייהן הכלכליים־הנהלתיים. עובדא זו גוררת הגדלת התקציב שמחייבת ריבוי המסים. מסים הללו רובצים ביותר על האיכר והאריס. דיוקלטינוס מבצע ריאורגניזציה בשיטת המסים, כנודע; זו מרכזת את כובדה ובטחונה של שיטה זו — בקרקע. ומכאן — תוספת־עול יתירה על האיכרים והאריסים. אלא שעובדא זו גורמת לייסודה של שיטה חברתית־כלכלית, שכוחה יפה דורות רבים מכאן ואילך, ושתוצאותיה חמורות לאין־שיעור. ה־colonatus, כלומר, שעבודו וכפייתו של האיכר בן־החורין לקרקע, וכן האריס, נטילת זכות־ההסתלקות מן האדמה והמעבר לאומנות אחרת או אף למקום אחר. נראה שאחד הגורמים העיקריים להתייסדותו של הקולונטוס הריהו הבטחת הכנסותיה של המדינה, המבוססות בעיקרן על מסי־הקרקע (ומסי־הגולגלות, שאף הוא מוטל מכאן ואילך על החקלאים בלבד). אלא שאף תקיפותה של הביורוקרטיה מתרבה מכאן ואילך, דבר שמוצא ביטוי אף בשיטת התוארים ובמעטה של „קדושה” הנקנה

להם לפקידים הגבוהים, מעין האצלה של ה"רבון האל" — הקיסר והאוגוסטוס. והרי — אחד היסודות¹⁰ הבולטים וה"קיימים" של הביצנטיניסמוס. מלכות רומי ניצלה מתמוטה וזכתה להתייבבות במחיר שעבודם המדיני והחברתי-כלכלי של אזרחיה והקפאון והפרבריוזציה, שירדו לעולמה בימיו של "מושיעה" ו"מתקנה" האחרון הגדול, דיוקלטינוס.

תמורות הללו — תוצאותיהן חלות רובן ככולן אף בארץ-ישראל. ואין צריך לומר, שעל אף הרווח בבטחון הציבור (ובזיקה לכך — בפעילות הכלכלית), הרי אף היהדות לא זכתה בפרק זה לעלייה ולתחייה; הקו הכולל של דלדול חיי-הציבור וירידת רמתם נראה אף ביהדות של ארץ-ישראל.

עוד מעט ומציאות חדשה ומכרעת עולה בעולמה של רומי ובפניה של היהדות: הנצרות השלטת. מאבקה של היהדות מכאן ואילך הריהו בתחום ההתגוננות הדתית-מדינית, בעיקר. וכאן לכאורה אף עיקר המשמעות ההיסטורית של התקופה הבאה. ברם בכל אותן התמורות, שעברו על ארץ-ישראל היהודית מאחרי בריכוזבא ועד לדיוקלטינוס — מקופל היה גם כוחה שלה לעמוד בפני סכנת-ה"שמד", שעלתה תדיר, אם בכוח ואם בפועל, ממכון-שבתם של הקיסרים הנוצריים ושל הפאטרי-ארכים הקתוליים. למשל כוחה של הנשיאות, שמשתמרת יפה דרך כלל עד לביטולה — וגם חולשתה שלה להתגונן במשלם כנגד קיפוחם הישיר בארץ-ישראל¹¹.

אנו באים לסקור כל פרק-זמן לעצמו, אלא שבעל-כורחנו מצווים אנו תחילה להבחין במעמדה של ארץ-ישראל היהודית בגמר מלחמת-ביתה.

(א) התמעטותם של האוכלוסים היהודיים בארץ לעדותו של דיו קסיוס נפלו חללים במערכות למעלה מחצי מיליון נפש מישראל, מלבד המתים ברעב ובמגפה. אין לראות גוזמא יתירה במספר הנ"ל, ואף-על-פי שאין אחריות לדיוקו. הוסף לכאן אותם שגלו מאונס ומרצון בשעת המלחמה ולאחריה. מסורת נוצרית — הירונימוס^{11א} ואחרים — מספרת מפיהם של יהודים על שבויים רבים שנמכרו לעבדים ביריד חברון ("אלוני ממרא") ושהוגלו מצרימה. וביריד עזה נמכרו לסוחר-עבדים גויים בתכלית הזול (כל ארבע נפשות בסאה חיטים) מפני ריבויים¹². במקום אחר מעיד הירונימוס מפי ה"עברי" שלמדו בכתבי-הקודש ש"גלות ירושלם אשר בספרד"¹³ מכוון לבוספורוס, שלשם הוליך אדרינוס שבויים מארץ יהודה. מסורת זו מצאנוה אף בכתבי-יד מדרש הגדול ל"ויתשם ה' מעל אדמתם" (דב' כט כז): עשר גלויות גלו ישראל... עשירית בחורבן

¹⁰ יסוד שהושלם על-ידי קונסטנטינוס לאחר מכן.

¹¹ קימעה קימעה מידלדלים האוכלוסים היהודים במאה ה' וז'.

^{11א} בפירושו לזכריה אה ולירמיה לא טו ובכרוניקה האלכסנדרונית (Vallarsi IV 1065).

¹² כרוניקה של פסחלה, הוצאת דיגדורף, 1947.

¹³ בפירושו לעובדיה פסוק כ'.

בית תר¹⁴ הגלה אותם אדרינוס הרשע לספרד, ועליהם הוא אומר „גלות ירושלם אשר בספרד“. מסורת נוצרית אחרת (אויטיכיוס) מעידה, שבשלפי (=בסוף) מלחמת-ביתר ברחו יהודים למצרים ולסוריא ולערבה (לדרום). מיוסטינוס, שיחה עם טריפון, אנו למידים, שהיו שברחו בהמשך המלחמה לאסיה הקטנה, ורבן שמעון בן גמליאל מעיד על בן-אחיו שנת ייר בעסאי¹⁵. וכן מעידות מסורות אחרות על בריחתם של תלמידי-חכמים (רבי מאיר, רבי יוסי ותנניה בן אחי רבי יהושע ור' מתיא בן חרש) לבבל וללודקיא ולרומי, ואף-על-פי שמהם חזרו לאחר זמן.

עובדות הללו גרמו לעזובתן של קרקעות הרבה, דבר ששימש בעיה בהלכה של תנאים בני הדור, שמדברת ב„נכסי שבויים“ וב„נכסי נטושים“ וב„נכסי רטושים“, אם בית-הדין מתירין שירדו אחרים לנחלה, ואף-על-פי שבעליהם אפשר בחיים הם¹⁶. ואין ספק שבתקופה הסמוכה למלחמה לאחריה גרם דלדול האוכלוסין לזניחת הקרקע ולמשבר כלכלי חמור. המשבר הכלכלי נגרם וודאי אף על-ידי פעולות-המלחמה גופן, וכמסורת שבירושלמי על הזיתים שחרבו עם כל ארץ-ישראל בידי אדרינוס¹⁷, בוודאי לא פחות מבמלחמת החורבן ולמעלה מכן. חורבנה הכלכלי של יהודה בולט אף בהלכה שבתוספתא¹⁸: „אין מערבין תרומת תבואה וקטניות כאחד... משחרבה יהודה, מהרה תיבנה, התחילו לערב תבואה בתבואה וקטניות בקטניות“. הירידה הכלכלית גרמה להקלה בהלכה, למסורת דילן. כיוצא בדבר נראה, שאף הדרשה¹⁹ „ושברתי את גאון עזכם (ויק' כו יט) — תני רב יוסף: אלו בולאות שביהודה“²⁰ באה להעידנו על התמוטה הכלכלית שבאה עם מפלת ביתר. רב יוסף מתכוון לומר, ש„הבולאות“ שהיו מורכבות ממשפחות אמידים, חרבו לאחר המלחמה מפני שנתרוש העם (אף-על-פי שחוקית נהווה במוחלט מעמד הבולווטיס-העשירים בסוף מאה ב' — הרי למעשה היה קיים ועומד לפני-כן)²¹. ואף-על-פי שבאבות דר' נתן²² מיוחסת מסורת על „בולאות שביהודה, שפרקו עולו של הקב"ה והמליכו עליהם מלך בשר ודם“, לרבי חנינא סגן-הכהנים, נראה שאין לקבל מסורת זו²³. אלא

¹⁴ [כתיב זה, בית תר בשתי מלים, רגיל במקורות ארץ-ישראליים של ספרות התלמוד; ועי' בתוספתא שבתרגום השבעים ליהושע טו נט.]

¹⁵ סוטה מט ב, ועי' לעיל עמ' 39.

¹⁶ תוספתא כתובות פ"ח ה"ג, צוקר' 270; בבלי בבא מציעא לח ב וירושלמי יבמות פט"ו טו רע"א. ראה גם א. גולאק, תולדות המשפט העברי ח"א, עמ' 2—5.

¹⁷ פאה פ"ז כ רע"א: לא אמר ר' יוסי אלא בראשונה, שלא היו הזיתים מצויין, שבא אדרינוס הרשע והחריב את כל הארץ.

¹⁸ תרומות פ"י ה"ט, צוקר' 43.

¹⁹ גיטין לו רע"א.

²⁰ הן הן כ"ד בולאות, שחורבן אמור במדרשים ובירושלמי (גדריס פ"ג לח ע"ד, שביעית פ"ג לד ע"ד), וכבר נגענו בשאלה זו בחלק א' של ספרנו. עמ' 89.

²¹ ראה ג' אלון, תרביץ שכ"א, עמ' 109 ואילך.

²² נוסח א' פרק כ' הוצאת שכטר, עמ' 72.

²³ במסכת שמחות פרק ח' אמור מפורש, שהבולאות שביהודה חרבו עם הריגתו של רבי עקיבא.

שחורבן בולאות הללו משמעו אף ביטול ההנהגה העצמית היהודית, שמעין-עירונית ביושבים הגדולים — כך נהגו אלו אף בכפרים הגדולים של סוריא ואיפרכיות אחרות — אלו שנמצאים בשטחים שאין בהם „ערים“²⁴.

ברם התמעטות האוכלוסין היהודים בארץ באה אף בדרך התחיקה הקיסרית. ידועה הגזירה על איסור ישיבתם של יהודים בירושלים. כבר עמדנו על כך, שסברתם של חוקרים יהודים אחרונים²⁵, שעדותם של אבות-הכנסיה (המתבססת על עדותם של בני הדור) על איסור זה אינה אמת, בטילה היא. ובכן הורחקו היהודים מירושלים (ואף-על-פי שאפשר לא נגזר על כניסתם לשעה), דבר שמשך למעשה כל ימי האנטונינים²⁶. מעדותו של טרסולינוס אנו למידים על גזירת-ישוב שהוטלה אף על בית-לחם²⁷. אלא שמכאן ואילך מתחיל התהליך, הנמשך כמה דורות, של התרוקנות יהודה ההררית — סביבותיה המקיפות של ירושלים — מישראל ואף אם לא במוחלט. כך מידלדל „הר-המלך“ קימעה קימעה, מאחרי המלחמה ועד למאה ג', מן היהודים²⁸. ובסביבות חברון מתיישבים נכרים, כשם שאף בבית-לחם נמצאים פולחני האדונים. והוא הדין, למקצת, עמאוס ושאר יישובים (כגון תמנה). וישובים אחרים, אף-על-פי שאינם קולטים מתיישבים נכרים — חרבים הם מכאן ואילך משלם או ברובם²⁹. וכך אנו רשאים במוחלט לדבר על העתקת מרכז-הכובד של הישוב היהודי בארץ-ישראל גלילה. אלא שנראים הדברים, שהעתקה מעין זו חלה אף הנגבה. אותם „כפרים יהודיים גדולים“, שאויסיביוס במאה הרביעית מסמנם מדרום לבית-גוברין, ולהלן³⁰ קרוב לייחס את גידולם לימים שמאחרי מלחמת-ביתר.

התמעטות האוכלוסין כרוכה היתה אף בתמורות המדיניות-כלכליות שחלו בארץ. אויסיביוס מעיד³¹, שאדרינוס הפקיע את הקרקעות מידי היהודים במשפט המלחמה. וודאי אין כאן מעשה פורמאלי גרידא; כשם שלאחר החורבן משמעו של דבר שלילת קרקעות הרבה מידי בעליהם ממש (שמהן עברו לידיהם של נכרים) והפיכת הקרקעות אצל מי שנשתיירו בידו — לאריסות, והגברת עול המסים בזיקה לכך, כך אף לאחר ביתר. במקרים הרבה נעשו נכרים „אריסים גדולים“ כלפי המלכות. ובעלי-הקרקעות היהודים, — אריסיהם שלהם. וכך יכלו

²⁴ ראה ש. קרויס, קדמוניות התלמוד (עברית), ח"א, עמ' 45.

²⁵ א. מרמורשטיין, תרביץ שנה ה', עמ' 144; ש. קרויס, ידיעות החברה העברית

לחקירת ארץ ישראל, ד', עמ' 52; ש. קליין, מבוא לספר הישוב, עמ' כב.

²⁶ בתחילת ימי הסיבירים — או אפשר אף בימיו של קומודוס — נראה שנתייסר ישוב יהודי בירושלים.

²⁷ Adv. Judaeos c. 13, PL II 673.

²⁸ ירושלמי דמאי ס"ו כה ע"ב.

²⁹ רבי שמעון בן יוחאי, בן הדור, מדבר על „עיריות שנתלשו ממקומן בארץ ישראל“ (ירושלמי חגיגה ס"א עו ע"ג). וכן מזכיר אויסיביוס באונומאסטיקון שלו מקומות חרבים. למשל: עי (תרגום ע"צ מלמד, מס' 3) עינן היא „עינים אשר על דרך תמנה“ (מס' 10). כזיב [= כוזיבה?] (מס' 945).

³⁰ [עי' ע"צ מלמד, האונומאסטיקון של אבסביוס, תרביץ ש"ד, עמ' 259—260].

³¹ תולדות הכנסיה 1, 6, 4.

גוים הללו להציק לחקלאים היהודים ואף לנשלם מאדמתם, בדין ושלם בדין. ונראה שבין "האנסים" העושקים קרקעות מידת ישראל, שמופיעים לאחר מרד ביתר תכופות במקורותינו, מצויים "מסיקים" הללו, שבתוקף מעמדם הנ"ל, הרבה דרכים בידם לנשל את האיכרים מעל אדמתם. ³² שנייה לה — מכת "הסיקריקון". תחילתה של זו בעונשין על עבריינות כנגד איסור המילה. ברם הפקעת קרקעות, בעיקר ביהודה, נגרמה אף מסיבות אחרות. מכת מדינה זו, שמשכה ימים הרבה, יכלה לבוא מכל מין של פגיעה בדיני המלכות, אף שלא בעבירה כלל. וכבר ראינו כיצד ביקשו תנאים להתעצם עם הסכנה של חורבן הישוב ביהודה מפני שמיטת הקרקע מישראל על-ידי תקנות בהלכה, "מפני ישוב המדינה".

(ב) הגזירות

הללו הן משני מינים: (1) "גזירות-שמד" ממש — על הדת: (2) גזירות על הציבוריות היהודית, כלומר: על מוסדי-הציבור היהודיים. הגזירות הללו משני המינים כאחד — מצען המשפטי-המדיני כולל: ראיית היהודים המנוצחים כ־ *dediticii*, הנטולים עקרונית כל זכות ומשפט של אזרחות או של אוטונומיה. כבר עמדנו על כך, שדעת גרץ ואחרים (דובנוב), שגזירותיו של אדרינוס על הדת לא הכילו כפייה לעבודה זרה, אינה נכונה. גזירות אדרינוס היו דומות ממש לשל אנטיוכוס אפיפנס. אלא שספק גדול הוא, אם הקיסר עצמו הוציא פקודות מפורשות על גזירות שבדת (מחוץ למילה), או שמא היתה כאן הכרזה כללית על נטילת מעמד וזכויות, ועל גישות בכל הדרכים, ולא היו הגזירות בגופן על חיי הדת הפרטיים אלא מהוראות מושל האיפרכיה?

והרי בעיה זו, אפשר לקשרה לגזירותיהם של הנוצרים: המצע המשפטי-מדיני קיים לעולמים: הנצרות דת אסורה (*illicita*), ולפיכך מאמיניה חייבים בדין. ברם למעשה פעמים היו הקיסרים מוציאים פקודות של רדיפות, ופעמים — נציבי האיפרכיות מדעת עצמם.

כמה משכו גזירות הללו? כאן עלינו להבחין בין גזירות שמן המין הראשון ובין אלו שמן המין האחרון: גזירות הדת בטלו לפני הגזירות הציבוריות. אלא שעדיין יש לשאול: כלום בטלו הגזירות עם התקסרותו של פיוס מיד (138), כדרך שסבורים חכמים הרבה? דומה שהעיון במקורותינו עשוי ללמד שהללו לא פסקו בתחילת ימיו של פיוס. יש ואנו שונים אצל תנאים ³³ על ישראל שנהרגו על המילה ועל הטבילה ועל שאר המצוות בלא זיקה למלחמה. ואף דברי רבי נתן ³⁴ על "ישראל שהם יושבין בארץ-ישראל ונותנין נפשם על המצוות" — קשה

³² ההלכות הנוגעות בענין זה — תמצאן במשנה (גיטין פ"ה מ"ו) ובתוספתא (שם ה"א—ה"ב) ובירושלמי (שם מז ע"ב).

³³ מסכת גרים פ"א ה"א.

³⁴ מבילתא דר' ישמעאל יתרו, בחדש סוף פרשה ו', עמ' 227.

ארץ ישראל

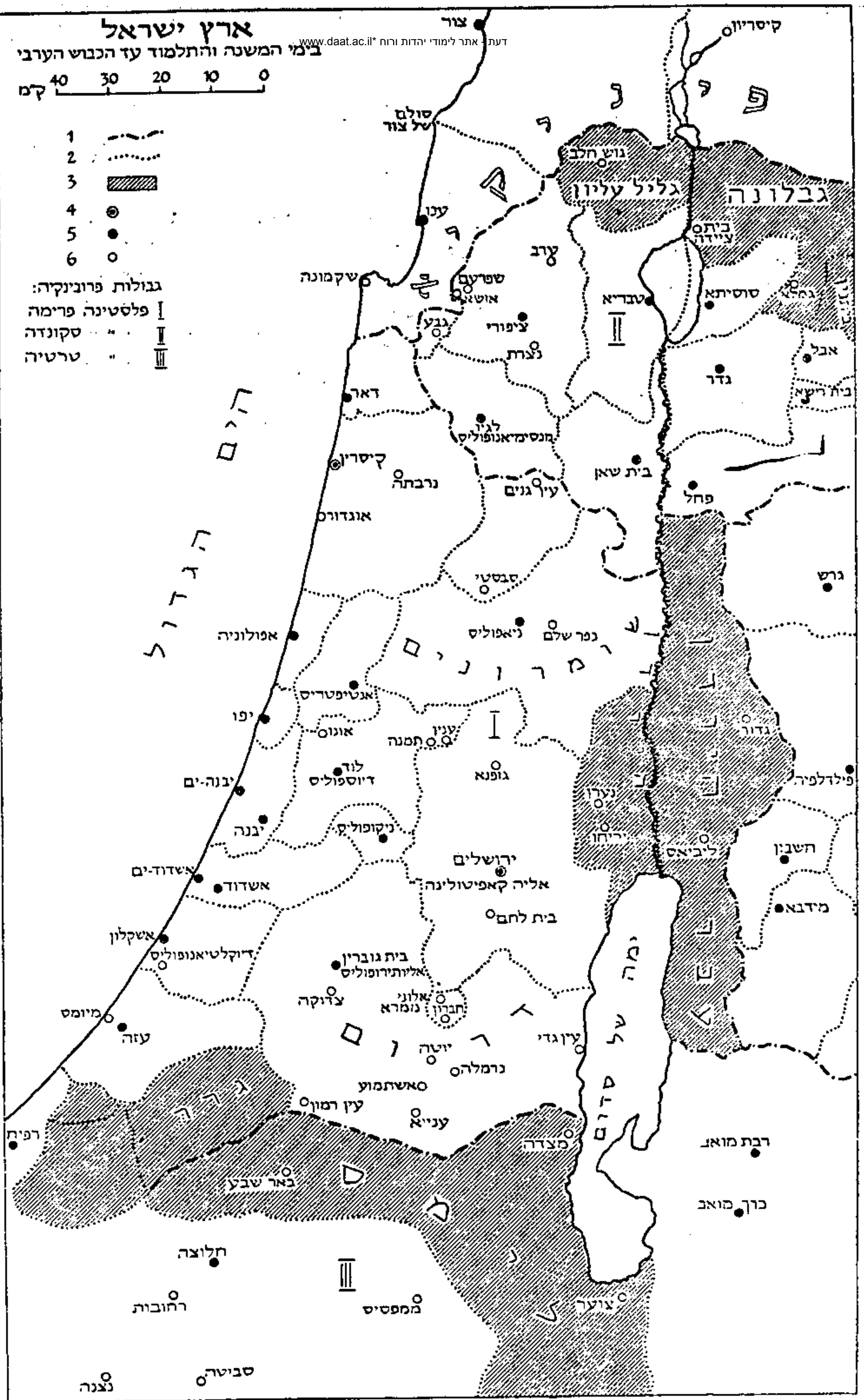
בימי המשנה והתלמוד עד הכבוש הערבי

דעת: אתר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il

0 10 20 30 40 ק"מ

- 1 -
- 2 -
- 3 -
- 4 -
- 5 -
- 6 -

גבולות פרוניקיה:
I פלסטינה פרימה
II סקונדה
III טרטיה

קצת לייחסם לג' השנים שעד לפיוס. וודאי בידינו עדותו של מודיס טינוס³⁵ על פיוס שהתיר ליהודים למול את בניהם. קל וחומר אפוא שהותרו שאר כל המצוות. אלא שעדיין לא למדנו, שמעשה זה נעשה בתחילת מלכותו מיד³⁶. הגזירות מן המין האחרון, שכנגד הציבוריות היהודית, משכו זמן מרובה לאין ספק, ולהלכה — כל ימיהם של האנטונינים כנראה.

המסורת שבירושלמי³⁷, שבימי רבי שמעון בן יוחאי ניטלו דיני ממונות מישראל — קשה לצמצמה לג' השנים של סוף ימי אדרינוס. ואף המאמר שלהלן³⁸ מעיד על כך: „וכך את מוצא שכל דבר ודבר שנתנו ישראל נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכל דבר ודבר שלא נתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן; כגון השבת והמילה ותלמוד תורה וטבילה, שנתנו נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכגון בית המקדש והדינין ושמיטין ויובלות שלא נתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן“. דבר זה מלמד למעשה על המשך המעמד שמימי השמד: ביטול בתי-דינין של ישראל (ואף-על-פי שלמעשה — לאחר מכן נתאפשרו בתי-דינין הללו). תוצאותיה הממושכות של המלחמה היו אפוא: נטילת מצע ליגאלי רשמי לעצמיות לאומית ודתית לכל יסודותיה וגילוייה.

(ג) המצב הרוחני

במלחמת בר-כוכבא באה האחדות הלאומית לידי ביטוי מרובה, בניגוד למלחמת החורבן: גדול היה הפעם כוחו של הליכוד. ומכל מקום וודאי רשאים אנו להניח, שמפלת ביתר — והפורענויות שעמה — עשויה היתה להביא רבים מן העם לידי יאוש ולידי כפירה באומה ובאלוהיה. וביותר — הגזירות הממושכות שעל הדת, שלא הכל יכלו לעמוד בפניהן. המסורת שבידינו שמרה לנו עובדות — ואף-על-פי שהן יחידות — מעין אלו. מפורסמת האגדה על אלישע בן אבויה שהפך „אחר“ — מפני שראה לשונו של רבי חוצפית המתורגמן, שהיה גוררו החזיר³⁹ — או: „שראה לשונו של רבי יהודה הנחתום נתן בפיו הכלב שותת דם“⁴⁰. ברם לא רק לכפירה ומינות הוא בא; למסורת אחרת של ארץ-ישראל⁴¹, „היה הרג רבי תורה“

³⁵ Corpus Iuris Civilis, Digesta 48, 8, 11.

³⁶ שתי המסורות שבתלמוד הבבלי (ר"ה י"א א [= תענית י"ח א] ומעילה י"ז א) על חכמים שהשתדלו אצל „מטרוניתא אחת שכל גדולי רומי מצויין אצלה“, ועל חכמים שהלכו לרומי כדי להשתדל, שיבטל המלך את הגזירה על השבת ועל המילה ועל הטבילה, או „שלא יעסקו בתורה ושלא ימולו את בניהם ושיחללו שבתות“ — אין לייחסן, לדעתי, ל„שלסי [= סוף] השמד“ שלאחר בר-כוכבא, אלא לזמן מאוחר מזה. להלן נעמוד על כך ביתר פרטות.

³⁷ סנהדרין פ"א יח ע"א ופ"ז כד ע"ב.

³⁸ מכילתא דר' ישמעאל כי תשא, שבתא פרשה א', עמ' 343. בספרי דברים, ראה פיס' עו 141, מיוחס המאמר לרבן שמעון בן גמליאל.

³⁹ קידושין ל"ט סע"ב.

⁴⁰ ירושלמי חגיגה פ"ב ע"ז סע"ב.

⁴¹ שם רע"ב.

ו"בשעת השמד" היה מונע אנשים מישראל שנאלצו לחלל שבתות, מלהתחכם שלא לעבור "על דבר תורה".

וודאי רשאים אנו לפקפק באמיתה של המסורת הזאת האחרונה. ברם קרינו במדרש⁴² על "שני תלמידים משל רבי יהושע שינו עטיפתן בשעת השמד, פגע בהם איסטרטיוט אחד משומד. אמר להם: אם אתם בניה של תורה תנו נפשכם עליה וכו'" — ומתוך משאורומתנו עמהם משמע: שהיה אף הוא מעין תלמיד של רבי יהושע בן חנניה.

הדכאון הכולל מושך ימים רבים, אף לאחר ביטולן של גזירות אדרינוס, דבר ששימש אחד הגורמים הקשים, שהכבידו על תיקונם של החיים הלאומיים־הרוחניים לקדמותם. שיטה רווחת אצל חוקרים אומרת שהמנדעים יהודים הם מעיקרם, שישבו בסביבות הירדן, ופרשו. מן היהדות לאחר מלחמת בר־כוכבא. והוא הדין להרבה נוצרים שהפכו נוצרים גויים.

ד) התמורות בתחומה של האדמיניסטרציה

מלאחר ביתר שרונים בארץ־ישראל שני לגיונות תחת לגיון אחד: לגיון העשירי הפריטנסי; מחנהו העיקרי אף להלן בירושלים־איליה. והלגיון הששי הברזלי (Ferrata) שתוקע מחנהו בכפר עותנאי. מלבד הלגיונות הללו מצויות בארץ יחידות הרבה של חיל־עזר. מתוך דיפלומה צבאית לשנת 139, שמוצאה מתחום נצרת (תחילת מלכותו של פיוס), למידים אנו, ששכנו בארץ באותם הימים 12 יחידות של חיל־עזר (auxilia) רגלים, ו־3 פרשים⁴³. חיל־המצב המרובה (ביחס לשטחה הקטן) קבע מושבותיו מחוץ למחנותיו העיקריים — בנקודות מבצר־ומשען ברחבי הארץ. מרכזים צבאיים הללו שימשו אף מרכזים של אדמיניסטרציה, בין להעלאת הארגונויות לכלכלת החיילות ובין לדין ולמשפט. מנקודות הללו שנדחקו מהן היהודים במוחלט, היו הרומאים מפקחים על השטחים הסמוכים ונוגשים את תושביהן היהודיים. אחת מהן — זו ביתר, שעליה (ועל "הר המלך") אנו קורין במדרש עתיק, של תנאים כנראה⁴⁴: והצר לך בכל שעריך אלו כרכים גדולים שבארץ־ישראל כגון ביתר והר המלך וכיוצא בהן. ובודאי אותו "מעשה בששים בני־אדם שירדו לכרקום ביתר ולא עלה מהם אחד"⁴⁵ — מעלה אותה מציאות: מקומות־המחנה של חילות רומיים דנים עבריינים מישראל "משפט צבאי", בלא רחמים ואפשר בלא דין כלל⁴⁶.

אין ספק שבתחילת ימיהם של האנטונינים היה — לגבי היהודים — עיקר מהותו של המשפט הרומי צבאי־חמור:

⁴² בראשית רבא פרשה פב ט, תיאודור־אלבק 984.

⁴³ ראה מאמרו של Alea ב־RB משנת 1897, עמ' 599.

⁴⁴ מדרש הגדול (כתביד) לדברים כח נב.

⁴⁵ תוספתא יבמות פ"ד ה"ח, 259; בבלי קכב א.

⁴⁶ כנגד פירושו של ש' קליין (חורב ג', עמ' 47 ואילך), המפרש: כרקום — מצור העיר בימי מלחמה.

(1) תקופת האנטונינים

(ה) מעמדו המדיני-משפטי של הישוב היהודי

מעמד זה מתבטא עקרונית בהבחנת היהודים כ־*dediticii*. הלה גורר תחילה שלילת זכות ההתארגנות העצמית. ומכאן „נטילת דיני ממונות מישראל“ ו„חורבן הבולאות“ שדיברנו בהם. מצב זה מושך והולך, ועדיין אין לנו ראייה להכרתם של מוסדי-אוטונומיה יהודים — בתי דינין להנהגת הישובים כל התקופה דילן, ואף-על-פי שלמעשה, כמות שנראה להלן, קיימים היו „נסבלים“ אלו ואלו.

ברם אף החופש הדתי, אף-על-פי שלא נגזר על שלילת מעמדו כמעמד מושך-וחוקי, מלאחר שפיוס התיר המילה; מכל מקום. אותו מעמד כולל הכשיר נגישות שבדת וסכנת רדיפה ותחיית גזירות ממש בידיהם של הנציבים וממוניהם, אפשר כאמצעים של דיכוי על „עבירות“ בתחומים אחרים. מן המקורות המעידים על נגישות שבדת, וודאי יש שמכוונים לימים שלאחר „השמד“ של אדרינוס (ושל פיוס בתחילתו). כך אומר רבי יהודה⁴⁷ לענין ההלכה שבמשנה, שמקדימים את קריאת-המגלה ליום הכניסה⁴⁸: „אימתי מקום שנכנסין בשיני ובחמישי, אבל מקום שאין נכנסים בשיני ובחמישי הואיל ומסתכנין⁴⁹ בה, לא יסתכנו אלא בזמנה“. ונראה שאין התנא מדבר בשעת השמד.

והוא הדין אותן גזירות⁵⁰, שרבי שמעון בן יוחאי ורבי ראובן בן אצטרובלי השתדלו להעבירן, לא בגזירות אדרינוס עסוקים אנו, כי לא ר' שמעון בן יוחאי ולא ר' ראובן בן אצטרובלי לא היו גדולים באותה שעה, ובמסורת עצמה אין רמז לשמד המפורסם. על כרחנו נאמר, שהמסורת מדברת באחת הגזירות, שנגזרו על ישראל בהמשך ימיו של פיוס או בהמשכה של תקופת האנטונינים. אנו קורין⁵¹: „בעשרים ותמניא ביה (כלומר: באדר) אתת בשורתא טבתא ליהודאי דלא יעדון מאוריתא“. גופה של מסורת זו שבעיקר המגילה, יש חכמים המפרשים אותה — שלא כמסורת שלהלן — לימי בית שני⁵². „שגזרה המלכות הרשעה שמד⁵³ שלא

⁴⁷ תוספתא מגלה פ"א ה"ד, צוק' 221; בבלי שם ב ע"א.

⁴⁸ [= יום שני וחמישי, שבהם היו מביאים בני הכפרים את תנובתם העירה למכירה, וע"ז מלמד, פרקי מנהג והלכה, עמ' 102 והע' 97.]

⁴⁹ כנוסח כתב-יד וינא (וכן בכתב-יד מינכן ב' בבלי [וכן כותב הרי"ף: ויש שגורסין הואיל ומסתכנין בה, כלומר: באותה העת שהיו ישראל מעמידין דתיהם... אבל בזמן הזה שמסתכנין ישראל בדתיהם...]). כתב-יד ארפורט: מתכנסין, דפ"ר: ומסתכלין.

⁵⁰ שהזכרון לעיל, עמ' 58, הע' 36, מן ראש-השנה יט א ומעילה יז א.

⁵¹ ראש השנה יט א, מגלת תענית פ"ב, מהדורת ליכטנשטיין (HUCA VIII).

עמ' 350.

⁵² כן סבור אף ליכטנשטיין, שם עמ' 279.

⁵³ כך בכתב-יד ודפוסים ישנים, בדפוסים חדשים הוגה מתמת הצנזורה: המלכות

יעסקו בתורה ושלא ימולו את בניהם ושיחללו שבתות⁵⁴. מה עשה יהודה בן שמוע וחבריו? הלכו ונטלו עצה ממטרוניתא אחת, שכל גדולי רומי⁵⁵ מצויים אצלה. אמרה להם: באו והפגינו בלילה. הלכו והפגינו בלילה. אמרו: אי, שמים, לא אחיכם אנחנו ולא בני אב אחד אנחנו ולא בני אם אחת אנחנו? מה נשתנינו מכל אומה ולשון, שאתם גוזרים עלינו גזירות קשות? וביטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב".

יהודה בן שמוע — כעדות התלמוד שם — "תלמידו של רבי מאיר" היה. קשה אפוא להניח שעמד בראש משלחת לרומי בשנת 138. ועוד דומה שאין מקום לקובלנה זו "לא בני אב אחד אנחנו וכו'" מה נשתנינו מכל אומה ולשון וכו'" לאחר מרד בריכוזבא, שהרעיש את ממלכת רומי, ושרובם של ישראל נשתתפו בו. ואף הלוי^{55a} מאחר המעשה דילן לימי פיוס.

ברם קשה מזה, הריהו לייחס — כדעת הלוי — את האגדה השניה ל"שלפי השמד" של בריכוזבא. שכן אנו קורין⁵⁶: "שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה⁵⁷ שמד שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו את בניהם ושיבעלו נדות. הלך רבי ראובן בן אצטובלי⁵⁸... אמרו: מי ילך ויבטל הגזירות? ילך רבי שמעון בר יוחאי, שהוא מלומד בנסים. ואחריו מי ילך? רבי אלעזר בר יוסי וכו'". קשה לומר שבשנת 138 היה רבי אלעזר בנו של רבי יוסי גדול בשנים. ואף רבי שמעון בן יוחאי — באותם הימים, "נחבא במערה" ונרדף.

ולענין מוסדי-הציבור הלאומיים — כבר עמדנו על המסורות המדברות בביטול בתי-דינים של ישראל. כרוך בזה את שלכאורה מוכח לימיהם של האנטונינים בענין העלאת מסי-קרקע בשנות השמיטה. מימיו של יוליוס קיסר ואילך נפטרו יהודי ארץ-ישראל מלהעלות מסים הללו בשנות השמיטה מן הטעם המוסבר מאליו — נטישת הקרקע. ברם המשנה⁵⁹ אומרת מפי רבי שמעון: "בתחילה היו קורין אותן אוספי שביעית חזרו לקרותן סוחרי שביעית". שני התלמודים מבארים הלכה זו "משרבו האנסין", שגזרו פקידי המלכות ליתן ארנונה בשביעית. עובדא שארעית מצינו כיוצא בה אף במאה השלישית ובתחילת הרביעית⁶⁰. הואיל ואין

⁵⁴ במגלת תענית נוסחאות עיקריות: שלא ימולו את בניהם ושלא ישמרו את השבת ושיעבדו עבודה זרה.

⁵⁵ כך בכתב-יד ודפוסים ישנים, בדפוסים חדשים: העיר.

^{55a} דורות הראשונים חלק א', כרך ה', עמ' 729 ואילך.

⁵⁶ מעילה יז א.

⁵⁷ כך בכתב-יד מינכן והגדות התלמוד, בדפוס חדשים: המלכות גזרה.

⁵⁸ גרץ בידוע מייחס המעשה דילן לימיו של ל' ויירוס בשנות הששים.

⁵⁹ סנהדרין פ"ג מ"ג, ועי' תוספתא שם פ"ה ה"ב, 423.

⁶⁰ כן מצאנו שר' ינאי התיר לזרוע בשביעית משום ארנונא: "כדמכריז ר' ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא" (בבלי סנהדרין כו א. ועי' ירושלמי כא רע"ב). ור' יצחק (בתחילת מאה ד') משבח את ההקלאים. שעליהם להעלות ארנונא ואף-על-פי-כן אינם מעבדים את שדותיהם: "גבורי כח עושי דברו (תה' קג כ) — במה הכתוב מדבר? אמר

לנו יסוד לכפור בעדותם של התלמודים, נפרש אף אנו דבריו של רבי שמעון כך (אמנם הלשון אנסיין בא לציין כאילו פעולות אנשי־שלטון שלא כחוק).

בזיקה לכך, נראה יש לפרש עדותו של רבן שמעון בן גמליאל⁶¹, האומרת שמימי המרד ואילך, רפויים בידן של ישראל, "הדינין ושמייטין". רפיון זה נובע, מעיקרו, לפחות ממציאות פוליטית. העדר הכרה בזכותם של היהודים לקיים בתי־דינים משלהם (ואף־על־פי שלמעשה לא רדפום לאחר מכן) ולהיפטר מן המסים והארנוניות בשביעית.

מעמד כולל זה — נטילת זכויות ציבוריות לאומיות־דתיות — לרבות המצב הכלכלי, שעליו נדבר להלן — משמש רקע להלכה⁶²: גר שבא להתגייר⁶³ אומרין לו: מה ראית שבאת להתגייר, אי אתה יודע שישראל בזמן הזה דוויים דחופים סחופים ומטורפין ויסורין באין עליהן וכו'. ובנוסח שבראש מסכת גרים⁶⁴: הרוצה להתגייר אין מקבלין אותו מיד, אומרים לו: מה לך להתגייר והלא אתה רואה את האומה הזאת נמוכה וכפופה ושפלה מכל האומות וחולאים ויסורים באים עליהן, וקוברין בנים ובני בנים ונהרגין על המילה ועל הטבילה ועל שאר כל המצוות, ואינם נוהגים בפרהסיא כשאר כל האומות.

תנאים אלו אף משתקפים בדבריו של רבן שמעון בן גמליאל⁶⁵: "תנו רבנן: מי כתב מגילת תענית? אמרו: חנניה בן חזקיה וסיעתו, שהיו מחבבין את הצרות. אמר רבן שמעון בן גמליאל: אף אנו מחבבין את הצרות, אבל מה נעשה, שאם באנו לכתוב אין אנו מספיקין". הרי לפנינו: חזרתן של "צרות" — מעין אותן שבמגילת תענית — ומצב לא־בטוח: כל שעה עלולה פורענות לחזור. ואם תימצא לומר, הרי אותה עובדא ש"אומה הזאת נמוכה וכפופה ושפלה מכל האומות... ואינם נוהגים בפרהסיא כשאר כל האומות" — אמורה אף מפיו של מרקוס אוריליוס⁶⁶, לעדותו של אמינוס מרציליוס⁶⁷, שאמר עליהם על היהודים, שהם "רעשנים — או המהמים והמזוהמים שגרועים הם מן המרקומאנים והקנאדים". וודאי, ייתכן שאף מרינותם של רבים מישראל בארץ, שלא כפו עצמם ולבם לשלטון הרומאי, גרמה להמשכת מעמדם נטול־הזכויות להלכה, כשם שאין נמנע, שהשפיעה על עמדתו של מרקוס אוריליוס סעדם⁶⁷ של יהודי ארץ־ישראל כשאר עמי המזרח באבידיוס

רבי יצחק: בשומרי שביעית הכתוב מדבר. בנותג שבעולם אדם עושה מצוה ליום אחד, לשבת (= לשבוע) אחת, לחדש אחד. שמא לשאר ימות השנה?! ודין חמי חקליה ביירא כרמיה ביירא ויהיב ארנונא ושתיק (= וזה רואה שדהו בורה, כרמו בור ונותן ארנונא ושותק). יש לך גבור גדול מזה?! (תחילת ויקרא רבא).

⁶¹ לעיל עמ' 58 והע' 38 שם.

⁶² יבמות מז סע"א.

⁶³ בדפוסים נוסף "בזמן הזה", אבל בכתב־יד מינכן והגדות התלמוד אינו.

⁶⁴ עאולי הוא משקף המשך המצב שלאחר מלחמת ביתר ו"השמד".

⁶⁵ שבת יג ב.

⁶⁶ בעברו־מסוריא למצרים דרך ארץ ישראל בשנת 175.

^{66a} 22, 3 ולביאורה של פסקה זו ראה II, Joël, Blicke etc. עמ' 131.

⁶⁷ אמנם ספק מרובה אם סעדוהו היהודים אף צבאית; שמא סעדוהו פוליטית בלבד.

קסיוס, שמרד ונרצח סמוך לביאתו של הקיסר לארצות המזרח בשנת 175. מכל מקום קרוב מזה להניח שאותה מרינות ניזונה הרבה מן האמצעים הקשים, שנקטו הרומיים נגד האומה לאחר מפלתה של ביתר, ומגזירת-השמד והמשכת המשטו הצבאי החמור בארץ-ישראל.

ונראים דברים, שאותה עובדא כוללת: שלילת מעמד מן האומה, והישנותם של מעשי-גזירות — ואפילו בהיקף מצומצם — על הדת, היא שהכשירה ביותר אותה מרידה שאנו קורין עליה לימיו של אנטונינוס פיוס במקור אחד רומי⁶⁸. הלה מספר על היהודים שמרדו בארץ-ישראל ונכבשו בזרוע על-ידי הליגטוס של הקיסר (= הנציב). בהערכתו של מעשה זה נחלקו הדעות. יש ומבקשים לקשר את המרידה בכמה מקורות שבאגדה המעלים צפייה אצל החכמים בני הדור לנצחון של הפרתים על רומי. לומר לך מרדו ישראל על ידי שנתקשרו או ביקשו להתקשר עם הפרתים. ברם בימיו של פיוס לא היתה מלחמה פרטית כלל, ואף-על-פי שבסוף ימי מלכותו עמדה מלחמה להתפרץ ונעשו הכנות בממלכת רומי לפתיחתה — זו שמשכה כמה שנים בתחילת מלכותו של מרקוס אוירליוס⁶⁹. ויש חכמים שרואים במרידה זו המשך למלחמת בריכוכבא, לומר לך עדיין לא שקטה הארץ, ולא נדכא לחלוטין המרד הגדול שמימי אדרינוס. מכל מקום דומה שאין ידים מוכיחות אף לשיטה זו.

הקשר שבין התקוממות זו ובין מלחמת בריכוכבא, יש לכאורה לראותו בעיקר בכך, שתוצאותיה של המלחמה ההיא: המשטר הקשה שנשתרר בארץ ממפלתה של ביתר ואילך. אמנם אפשר שניזונה המרידה אף ממצואותיה של „ליסטיות“ בארץ-ישראל, כהשערות של מומסן, שכן — דבר שנראה להלן — מצוייה הליסטיות בארץ בימים שלאחר ביתר במידה יתירה. ואף-על-פי שבעיקרה וודאי אינה אלא תולדתו של המצב הכלכלי החמור, מכל מקום וודאי אין נמנע שהיו אנשים מן הלוחמים והחשודים בכך שלא חזרו ושלא יכלו לחזור לעריהם ולכפריהם, ונתחברו לחבורות, שמעשיהם מעשי ליסטים ומעשי קנאים כאחד. מציאות זו וודאי יכלה להכשיר לעת מצוא, מסיבות שאינן מחוורות לנו ממש, התקוממות בעלת היקף מסויים. מכל מקום אין הדעת נוטה לראות במרידה זו למעלה מתנועה לוקאלית, ואף-על-פי שוודאי יכלו תוצאותיה להיות קשות לרבים מן העם. ושמא אף אותן גזירות-השמד, שדיברנו בהן, כרוכות הן במעשה הנידון. שלילת מעמד מן העם בהמשך תקופת האנטונינים — אין פירושה שאף למעשה לא ניתן להם לישראל, לעולם, לקיים מוסדות של הנהגה עצמית לאומית ולאומית-דתית. להלן, בסעיף האחרון, נעמוד למקצת על התחדשותו של המרכז הלאומי, שנתבסס קימעא וקימעא נרדף-בידי השלטון. יתר-על-כן — נראה שלבסוף אף זכה הלה במין הכרה *de facto*, אם גם לא במשלם.

הערה: ראו גם שם, עמ' 62.

⁶⁸ SHA, Antoninus Pius 5, 4.

⁶⁹ לדעת אחד החוקרים צפוייה היתה להיפתח מלחמה פרטית אף בראשית מלכותו של פיוס.

ברם תחילה יש להזכיר את מוסדי-ההנהגה הישוביים, ואף-על-פי שנשללו מלאחר ביתר עקרונית הזכויות הציבוריות מן האומה, הרי לא יכלו הרומיים לסלק למעשה את הארגונים הישוביים שבתחומים הרבה, המיושבים המוני יהודים, במיוחד — בגליל; הם נזקקו לקיום — לפחות כדי להסתייע בהם לצרכי האדמיניסטרציה; ובעיקר — לצרכים הפיסקאליים. אין ספק, שבראש ישובים הללו לא יכלו לעמוד אלא מן השכבות „המקורבות למלכות“, מאלו שלא היו בלוחמים בימי בר-כוכבא. הרי שלא נשלל במוחלט מצע כל שהוא של ציבוריות יהודית מאורגנת. אלא שביותר ראוי ליתן את הדעת לציפורי ולטבריא — שתי הערים הגדולות של הגליל. בידוע שישובים אלו שמרו על ארגונם כפוליס אף לאחר ביתר. וודאי ישבו בהן מקצת גויים בימים הללו: כבימים שלפני מלחמת בר-כוכבא (ושמא אף נתרבו הגויים בשיעור-מה). ברם אין מקום לספק: רובם המכריע של אנשי הערים מישראל היו. ואף-על-פי שנראים דברים, שאופיין הרשמי של ערים אלו נשתנה מלאחר ביתר והובלטה „כלליותן“ — „אליליותן“ — שלהן במוסדי-ההנהגה העירונית, מכל מקום אין אנו רשאים לומר — עם ביכלר ווינס⁸⁹, שהנהגה העיר הופקעה כולה מיהודים ונמסרה לנכרים בלבד. כבר עמדנו על כך, שקרוב לשער שבכללם לא גשתתפו אנשי טבריא ואנשי ציפורי במרד בר-כוכבא. עובדא זו עצמה דייה לקרב אל הדעת שלא נדחקו היהודים ממוסדי-ההנהגה של הערים הנ"ל, ואף-על-פי שאין הללו מופיעות רשמית כערים „יהודיות“, אלא כ„אליליות“. להלן נבחין במעמדם התקיף הכלכלי-חברתי של אנשי הערים הללו, היהודים. עובדא זו וודאי כרוכה במה שהללו שמרו דרך כלל על עמדותיהם שמלפני מלחמת בר-כוכבא (שלא להוציא, כאמור, אף שיחוף — אם גם במידה שנתמעטה — במוסדי ההנהגה העירוניים), לדבר שמתפרש על-ידי הנחת העדר השתתפותן במלחמת בר-כוכבא. מעמדן זה של שתי ערים אלו שימש גורם חשוב אף הוא בהכשרת התחדשותם של החיים הציבוריים היהודיים בארץ-ישראל, לרבות הסיוע בחידוש המרכז הלאומי הכולל. ואף-על-פי שהסנהדרין והנשיאות לא נקבעו בערים הללו בדור שלאחר ביתר, ואף-על-פי שמשכה התעצמות בין החוגים השליטים שבערים הנ"ל ובין החכמים, דבר שעשוי היה לעכב התהוותו של המרכז הדתי-הלאומי החדש, הרי גופה של עובדא, שנשתיירו שני ישובים גדולים אלו, ששימשו מרכזים חשובים בכלכלה ובציבוריות של הגליל, כשהם יהודיים בעיקר באופיים האוכלוסי והחברות, עובדא זו סייעה הרבה במישרין ובעקיפין, להחייאתה ולהתנערותה של היהדות בארץ ולחידושם של מרכזי-ההנהגה. בציפורי ובטבריא משתקעות בימיהם של הסיבירים הסנהדרין והנשיאות. בימיהם של האנטונינים לא הוכשרו התנאים לכך. אלא שאף עכשיו מתרכזים בהן אישים וחוגים ומוסדות, שעתידיהם היו להעמיד את שני היסודות הללו של ההנהגה הלאומית והדתית של האומה.

קיומם של ישובים מאורגנים ושל חוגים מבוססים — נושאי ההנהגה שלמעשה בכפרים ובערים הגדולות, מתבאר אף על-ידי שאותן גזירות-השמד — אף בימי תוקפן — אין במשמען, שכל ישראל נרדפו בידי השלטונות; כאמור, הרי בהיקש לנוהג ברדיפות שכנגד הנוצרים נתכוונו הפעולות מצד השלטון, למעשה כנגד הגדולים ובעלי-ההשפעה שבעם, ובמיוחד נתפסו ונידונו העבריינים שחוטאים ומחטיאים את הרבים בפרהסיא; המובטחים והמפורסמים שבהרוגי המלכות: רבי עקיבא ורבי חנינא בן תרדיון, נהרגו על שהקהילו קהלות ברבים לתלמוד תורה ברבים; ור' יהודה בן בבא, שסמך תלמידים — אף הוא אפוא על עבירת חוק שמכוון נגד הציבוריות והאוטונומיה היהודית, ולפיכך יכלו להימשך מעין חיים תקינים בישובים, שראשיהם ועשיריהם לא מרדו במלכות. ברם לא רק מן החוגים הכלכליים התקינים, בני ציפורי ובני טבריא, שותפים היו לאדמיניסטרציה בימים שלאחר ביתר (אם בלב שלם ואם בעל כורחם). וכאן עלינו להזכיר בשם את יוחאי אביו של רבי שמעון בן יוחאי. אף מן החכמים היו ש"קרובים היו למלכות". ואף בימי השמד הטיפו להיכנע לגזירות בתחום הפעילות הציבורית שבפרהסיא, כגון רבי יוסי בן קיסמא, שהתריס כנגד ר' חנינא בן תרדיון שמקהיל קהלות ברבים ומלמד תורה⁷⁰ (ודומה לו רבי אלעזר בן פרטא, שהכחיש — כשנתפס — שהוא מתעסק בכך⁷¹). בידוע שלפי המסורת כיבדוהו גדולי רומי שהספידוהו והילכו לאחר מיטתו. עובדא מעין זו דייה ללמד שאף בין החכמים מצויים היו אישים שלא ניתקו את כל הקשרים עם המלכות, שנסתגלו למציאות ונתכוונו על-ידי כך למעט תוצאותיה של המפלה הקשה. אף אלו יכלו לשמש גורם להכשרת עלייתם של מוסדי-תורה והנהגת חכמים בעם.

כיוצא בזה נמצאנו למידים שבסופם של ימי האנטונינים, כנראה, נתמנו חכמים ממונים מטעם השלטון לתפקידים משטריים. המסורת מעידה כן על רבי אלעזר ברבי שמעון⁷² ור' ישמעאל בר' יוסי⁷³. אמנם מינויים הללו באו בעל כנרחם של המתמנים, ונראים דברים שכרוכים היו בליטורגיות, שנהגו בארץ-ישראל כבשאר ארצות, שהקיפו אף את ההתמנות לראשות הז'נדארמריה המקומית. לימי האנטונינים בידינו ראיות מאסיה הקטנה למציאותה של משטרה עירונית-אזרחית ובראשותה εἰρηναρχης. והוא הדין לארץ-ישראל גופה לדורות אחרונים (תקופה ביצנטית). מינויו של רבי אלעזר ברבי שמעון יכולה להתפרש כמסורת השירות אצל המלכות במשפחתו⁷⁴. ושל רבי ישמעאל ברבי יוסי — שמא במקום המכובד שתפסה משפחה זו בציפורי בימי אביו ואבי אביו ר' חלפתא, עובדות הללו מלמדות

⁷⁰ עבודה זרה יח א.

⁷¹ עבודה זרה יז ב.

⁷² בבא מציעא פג ב (ונקרא שם "פרהגבנא" ע"י ערוך) ופסיקתא דרב כהנא בשלה, הוצאת בוכר צא ע"ב (ושם נקרא "ארכיליפורין", כהגהת בוכר, ע"ש).

⁷³ בבא מציעא פג סע"ב — פד רע"ב.

⁷⁴ שכן אומר ר' שמעון בן יוחאי לר' עקיבא רבו (פסחים קיב סע"א): אם אין אתה מלמדני אני אומר ליוחאי אבא ומסרך למלכות.

אף הן שלמעשה נזקקו פעמים יהודים לשלטון ולתפקידי פקידות, אמנם בדמותן של ליטורגיות-חובה שאפשר היה להשתמט מהן רק בבריחה⁷⁵. אלא שעדיין אין מכאן ראיה לתמורה יסודית במעמדם של היהודים בארץ. תוצאה קשה בת-קיימא מימיו של אדרינוס — אם גם מלפני מלחמת בר-כוכבא —, שמכוונת היתה ליטול מן היהדות את כושר גידולה בדרך האכספנסיה החיצונית הריהי גזירת איסור המילה של נכרים ושל עבדים „כנענים” ברשות ישראל על-ידי יהודים. אין ספק, שאף-על-פי שמגמתו הראשונה של חוק זה לא היתה מכוונת כנגד היהדות, הרי מלאחר בר-כוכבא סיגלה לה תכלית זו. אותו איסור בעינו עמד אף בימיהם של האנטונינים והסיבירים, ולא שמענו שהותר מכללו על-ידי הקיסרים שלאחר מכן. הקיסר הנוצרי הראשון, קונסטנטינוס, שגוזר על יהודים של עבדים כנענים אינו אפוא אלא מאשר דבר, שנתקיים מלפניו. אמנם בעיקר יש כאן אמצעי של התגוננות; הגנת הדתות האליליות, שעמדו לשקוע ולעבור מן העולם. מכל מקום היה בכך ממילא משום פגיעה חמורה ביהדות. אלא שלמעשה לא יכלה הגזירה למנוע את הגיזור בשיעור מכריע.

(ו) המצב הכלכלי-חברתי

עדויות הרבה שמן הדור שלאחר ביתר מלמדות אותנו, שהיה מעמדה הכלכלי של ארץ-ישראל היהודית בכללה קשה ביותר. עובדא זו כרוכה וודאי במלחמת בר-כוכבא ובתוצאותיה, שנסקרו למעלה. אלא שלא חזר המצב התקין ליושנו ימים הרבה לאחר המלחמה, ואף-על-פי שהיו יסודות בישוב שלא ירדו מנכסיהם וממעמדם.

נסיבות קשות אלו עולות במקורותינו תחילה בעולמם של חכמים ותלמידיהם. עניות ודחקות במידה יתירה מיוחסות להם לחכמים בימים אלו, בדור תלמידיו של רבי עקיבא⁷⁶. עובדא זו משמשת אף גורם למה שרבי יהודה מתריע עליו⁷⁷: „בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים, דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי וזו נתקיימו בידן, דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי — זו וזו לא נתקיימה בידן” (ללמדך שאף במלאכתן המרובה לא זכו לפרנסה). והוא הדין אותה עובדא שנייה, שרבי יהודה מתריס כנגדה⁷⁷, שבניגוד

⁷⁵ שכן יעץ — לפי דברי האגדה — אליהו לר' ישמעאל ברבי יוסי (בבא מציעא פד רע"א): אבוך ערק לאסיא את ערק ללודקיא (= אבין ברח לאסיא, אתה ברח ללודקיא).

⁷⁶ סנהדרין כ ע"א: „אמרו עליו על [דורו של] רבי יהודה ברבי אילעאי, שהיו ששה תלמידים מתכסים בטלית אחת ועוסקים בתורה”. ועל ר' יהודה עצמו מסופר (גדרים מט ב) שלו ולאשתו היתה טלית אחת בלבד, ולבשה לסירוגין, כשיצא אחד מהם מן הבית. וכשגזר רבן שמעון בן גמליאל חענית לא יכול לבוא, שלא היה לו בגד לצאת בו. ובירושלמי (חגיגה פ"ג ע"ד) קרינו „מעשה שנכנסו שבעה זקנים לעבר את השנה בבקעת רימון” — כמה שנים לאחר חרבן ביתר — „וכל מאן דלא הוה ליה גולה, הוה חבריה קטע פלגא דגולתיה ויהב ליה” (= וכל מי שלא היתה לו טלית, היה חברו גוזר חצי טליתו ונותן לו).
⁷⁷ ברכות לה ב.

לדורות הראשונים הרי הדורות האחרונים משתדלים להפטר מן המעשרות על־ידי שמתחכמים להכניס פירותיהם דרך גנות, דרך חצירות, דרך קרפיות.
 אין ספק שהמצב הכלכלי הקשה הוא שגרם אף ליציאתם של חכמים ושל תלמידים לחוץ־לארץ (מלבד אותם שיצאו לשעה בימי השמד). מפורסמת היא המסורת⁷⁸ על „רבי אלעזר בן שמעון ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכין לנציבין אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה והגיעו לציידן (= לצידון) וזכרו את ארץ־ישראל זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקראו בקול גדול וקראו את המקרא הזה, וירשתם אותה וישבתם בה” (דב' יא לא)... אמרו: „ישיבת ארץ־ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה”. חזרו ובאו להם לארץ־ישראל”. כיוצא בזה מפורסם מעשהו של רבי שמעון בן יוחאי לאחר שיצאו תלמידיו לחוץ־לארץ והרויחו וחזרו — וביקשו שאר תלמידיו לעשות כן — ומנעם במעשה נסים: „בקעה בקעה התמלאי דיגרי זהב”⁷⁹. ומכאן אף האזהרות של תנאים בדורנו כנגד היציאה לחוץ־לארץ, אפילו לשעה, לשם תיקונו של המצב הכלכלי וההימנעות מן הדחקות. ורבי שמעון מורה הלכה⁸⁰: לא יצא אדם לחוצה לארץ אלא אם כן הולכין חיטין סאתים בסלע. אמר רבי שמעון: במה דברים אמורים? בזמן שאין מוצא ליקח (= לקנות); אבל בזמן שמוצא ליקח, אפילו סאה בסלע לא יצא. וכן היה רבי שמעון אומר: אלימלך מגדולי הדור ומפרנסי הציבור היה, ועל שיצא לחוצה לארץ מת הוא ובניו ברעב, והיו כל ישראל קיימין על אדמתו. (הוי אומר: העשירים מתמלטין ולוקין; העניים נשארים ומתקיימים!) והוא הדין שאר תנאים בני הדור, המפליגים בשבחה של ישיבת ארץ־ישראל, כגון ר' מאיר האומר⁸¹: „כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל ואוכל חוליו”⁸² בטהרה ומדבר בלשון הקודש וקורא את שמע בבוקר ובערב מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא.”

אין ספק, שהמצב הכלכלי הגרוע הוא שהביא את חכמי אושא לדון בחובת האב לזון את בניו — והתקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים⁸³. ואף זו: נראה שאותה הלכה⁸⁴, שאוסרת להוציא מארץ־ישראל תבואה, יין ושמן לחוצה לארץ — עיקרה בדור שלאחר מלחמת בר־כוכבא, שהרי בימים כתיקונם שימשו התבואה והיין והשמן מצרכי יצוא.

עד היכן היה בסיסה הכלכלי של ארץ־ישראל היהודית בדור שלאחר ביתר רופף עשוי ללמדנו — דומה — אף מאמרו של רבי יוסי בהלכה זו⁸⁵: „מאימתי

⁷⁸ ספרי דברים פס' פ', הוצאת פינקלשטיין 146.

⁷⁹ ירושלמי ברכות פ"ט יג ע"ד, בראשית רבא. פל"ח ב (הוצאת תיאודור, עמ' 328).

ומפורש יותר במדרש תהלים צב ח ושמות רבא פנ"ב ג.

⁸⁰ תוספתא עבודה זרה פ"ד(ה) ה"ד, 466; בבלי בבא בתרא צא א.

⁸¹ ירושלמי שבת פ"א ג ע"ג.

⁸² = חולין שלו, שאינם לא תרומה ולא מעשר.

⁸³ כתובות מט ב, ירושלמי שם פ"ד כח ע"ד.

⁸⁴ תוספתא עבודה זרה פ"ד(ה) ה"ב, 465; בבא בתרא צ ע"ב.

⁸⁵ תוספתא שביעית ספ"ז ה"ח, 72.

פורשין משבילין שבשדות? משתרד רביעה שנייה. אמר רבי יוסי: במה דברים אמורים? בזמן שהשנים כתיקנן; עכשיו שנתקנסו⁸⁶ שנים אלו, אפילו לא ירד אלא גשם אחד בלבד צריך להלך". „קנסן" של שנים אלו, וודאי כרוך במיעוט התבואה בעיקר. אלא שירידתה של החקלאות דייה להביא לידי מצב כלכלי חמור כולל בארץ-ישראל⁸⁷.

סיבות כלכליות אלו וודאי גרמו במידה מרובה אף לליסטיות, שהמקורות מן התקופה דילן מרבים להעלותה. במיוחד אתה מוצא בימינו אזהרות, שלא לצאת לדרך בלילה ושלא להלך יחידי בדרכים מפני קיפוח ליסטים וגנבים. מתוך מציאות זו אפשר לעמוד גם על הרקע למינוים של ר' אלעזר ברבי שמעון וחברו ר' ישמעאל ברבי יוסי על תפיסת הגנבים שהזכרנום לעיל. ונראה שאף אותה „זוהמא", שלפי המסורת גינה בה מרקוס אוריליוס את יהודי ארץ-ישראל, פרי העניות היא. וכבר מצינו הקבלה לכך מסופה של מאה ג': הנכרים שבקיסרין, כלומר הסוחרים העשירים ואנשי היחס, היוונים והסורים המיוונים, מתענגים על שעשועי התיאטרון שבאותה עיר עשירה ובין-לאומית, בדמות הצגותיהם של מימוסים המעלות דרמטית ובאמרות שנונות גנבים של היהודים העניים, שניזונים מן החרובים, ושאינן להם עצים לבשל בהם ושוברים מיטותיהם ומבשלים בהן והם ישנים בארץ ומתעפרים בעפר ושחלוקה-השבת שלהם חי חיי-נצחים⁸⁸.

ברם ארץ-ישראל בכללה — לא היה מצבה הכלכלי קשה: כשאר האיפרכיות נהנתה אף ארץ-ישראל הנכרית — ומקצת מיהודי הארץ — מתיקונו של המסחר הבין-לאומי ומן פעולותיה של המלכות בתיקוני דרכים ומוסדי-ציבור אחרים, שסייעו את ההתקדמות הכלכלית באימפריה. בימיהם של האנטונינים נכבשו בארץ-ישראל דרכים מרובות, שעם שימושן העיקרי לצורכי הצבא והשלטון — הרי סייעו את הכלכלה והמסחר; ולא עוד אלא שבימים הללו אף הוקמו בערים: בניינים ציבוריים, שווקים, בארות ובסיליקאות (אוצרות של תבואה⁸⁹). וכן אנו למדין מג'רש, שפרחה ביחוד בימיהם של האנטונינים⁹⁰. עובדא זו עולה באגדה המפורסמת⁹¹, המדברת על שיחת-ויכוח שבין רבי יהודה ורבי שמעון, שהראשון משבח אומה זו, ש„תקנו שווקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות", ורבי שמעון מתריס: „כל שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן וכו'". למעמדה המשובח של טבריא — כעיר מסחר — יש להזכיר שתי הכתובות היווניות, שנמצאו ברומי

⁸⁶ [כך הנוסח בכתב-יד וינא, בשאר הגירסאות: שנתקיימו.]

⁸⁷ אגב, הלכה זו של ר' יוסי עשויה לחזק את עדותו של רבי שמעון בן יקים בירושלמי (פאה פ"ז כ ע"א), שר' יוסי המורה הלכה „אין שכחה לזיתים" — מפני התנאים הקשים בחקלאות של ארץ ישראל „לאחר שבא אדרינוס הרשע והחריב את כל הארץ".
⁸⁸ פתיחה לאיכה רבתי, שם פרשה ג' לפסוק „הביא בכליותי" (ג יג).

⁸⁹ Watzinger, Denkmäler Palästinas, 1933 p. 94; ZDPV 1909, 270;

1911, 112.

⁹⁰ Kraeling, Cerasa, p. 46.

⁹¹ שבת לג ב.

ושמעידות על תחנה של אנשי טבריא במאה ב' באותה העיר⁹². הרי שהיו קשרים של מסחר מפותחים בין אותה העיר ולבין איטליה. והוא הדין לצפורי, כמות שמעידים דברים אלו⁹³: ר' נהוראי⁹⁴ אומר: אחת לשלושים יום⁹⁵. רבי יוסי⁹⁶ אומר: כל ערב שבת היה מגלח⁹⁷. שכן דרך מלכים לגלח מערב שבת לערב שבת, מה שאין בני טבריא ובגל ציפורי עושין כן. אין ספק שבני טבריא ובני ציפורי הללו — קרובין היו ל"מלכים" — עשירים גדולים ומפונקים ובני תרבות, שנותגין "סלסול בעצמן"⁹⁸.

(ז) התחדשותו של מרכז ההנהגה הלאומית-הרוחנית

(1) הסנהדרין והנשיאות

עיקרה של התקופה דילן — בין בריכוזא ולבין רבי — כרוכה לענין פעולותיו של המרכז, ברבן שמעון בן גמליאל ובאנשיו. אלא שבין הסנהדרין ובין הנשיאות לא חזרו מיד לאחר אדרינוס: קדמו לה, להתבססותו של המרכז, נסיונות של פעולות בודדות וארעיות, שנתכוונו לתקן את חיי-הציבור הרוחניים והחברתיים-דתיים לשעתן, בלא קביעת מוסד וקביעת מקום. על פעולה מעין-ראשונה, והיא עיבור השנה, קרינו בירושלמי⁹⁹: רבי יונה בשם רבי חייה בר בא: מעשה שנכנסו שבעה זקנים לעבר את השנה בבקעת רימון. ומי היו? רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ורבי נחמיה ורבי אליעזר בן יעקב ורבי יוחנן. הסנדלר... ועדיין אין כאן נשיא בכינוס זה, ואף-על-פי שעיבור השנה תלוי בנשיא, ודרך כלל היה לה מעבר בעצמו ומזמן עמו את שאר החברים מן הסנהדרין. וודאי אנו עומדים בשעה שרבן שמעון בן גמליאל לא פעל ולא נתגלה עדיין. והמשך הסיפור מעמידנו אף הוא על ארעיותו של כינוס זה (שאמנם נתכנסו בו החכמים הנזכרים אף לתלמוד תורה, מלבד העיבור). כינוס אחר מוקדש לתורה במפורש — קרינו עליו במדרש ובתלמוד הבבלי בפנים שונות. למסורת שבבבלי¹⁰⁰ נתכנסו רבותינו לחרם שביבנה והיו שם ר' יהודה ור' יוסי ור' נחמיה ור' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי וכו'. לומר לך שליבנה נתכנסו תלמידי רבי עקיבא — וודאי בסמוך לימי

⁹² ראה בחלק א' של ספרנו, עמ' 90 והערות שם.

⁹³ תוספתא סוטה פ"ג ה"ז, 297.

⁹⁴ כנוסח כתב-יד וינא ודפוסים, כ"י ארפורט: ר' יוסי.

⁹⁵ היה מגלח אבשלום (ש"ב יד כו), שלפי דברי חז"ל גזיר היה.

⁹⁶ כנוסח כתב-יד וינא ודפוסים, כ"י ארפורט: ר' נהוראי.

⁹⁷ כנוסח כ"י וינא ודפו', כ"י ארפורט: פעם אחת בשבת.

⁹⁸ וכן מצינו את בן-אלעשה, חתנו העשיר של רבי יהודה הנשיא, שהיה מפור מעותיו

לתספרתו (גדרים נא א וש"נ).

⁹⁹ חגיגה פ"ג ע"ד.

¹⁰⁰ ברכות סג ב — סד א.

השמד לאחריהם. ברם במדרש¹⁰¹ אנו קורין: בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא ואלו הן: ר' יהודה ור' נחמיה ורבי מאיר ורבי יוסי ורבי שמעון בן יוחאי ורבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי ורבי אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבא וילמד וכל מי שאינו למד יבוא וילמוד, נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהן¹⁰². כיון שהגיע זמנם להפטר אמרו: מקום שנתקבלנו בתוכו אנו מניחין אותו ריקם? חלקו כבוד לרבי יהודה שהיה בן עיר, ולא שהיה גדול מהם בתורה אלא מקומו של אדם הוא מכבודו¹⁰³. נכנס רבי יהודה ודרש... מכאן למדנו שכל מי שמקבל פני חברים כאילו מקבל פני שכינה. ואחם אחינו רבותינו גדולי התורה, מי שנצטער בכם עשרה מיל או עשרים או שלשים או ארבעים כדי לשמוע דברי תורה על אחת כמה וכמה שאין הקב"ה מקפח שכרכם בזה ובבא¹⁰⁴. דבר ראשון, שאנו מצווים לעמוד עליה, הריהו הסתירה שבין המקורות לענין מקום הכינוס, שלפי הבבלי ביבנה היה, ולפי המדרש — באושא. וכבר נשאו ונתנו חכמים בטיבה של המסורת הבבלית המדברת אף בשאר מקומות „בכרם יבנה" או „ביבנה" בימים שלאחר ביתר¹⁰⁵.

ברם אין ספק לדידי, שהמסורת הבבלית אין לה על מה שתסמוך. שאילו קיבלנו אותה חייבים היינו ללמד מכאן על תנאים נוחים ביהודה בסמוך למלחמת ביתר לאחריה ועל נסיבות מדיניות נוחות במיוחד: שיכלו חכמים לחזור לעירה של הסנהדרין ושל הנשיא לאחר ימי „השמד" מיד עם סיומן. ולא עוד אלא שמן המסורת הבבלית דילן גופה יש להוכיח שנשתבשה בעניין מקומו של הכינוס, שהרי אף לעדות הבבלי, כשל המדרש, פתח ר' יהודה ודרש בכבוד תורה — בכבודם של „תלמידי חכמים, שהולכים מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה"; ובה בשעה דרשו שאר כל החכמים בכבוד אכסניא — בכבוד „המארח תלמידי חכמים בתוך ביתו ומאכילו ומשקהו ומהנהו מנכסיו". מכאן שרבי יהודה היה בן העיר, שקיבל את חבריו-אורחיו. וכבר ידענו שמקומו של ר' יהודה אושא היא.

אף בכינוס זה לא היה הנשיא עם המתכנסים, ואף הוא אינו אלא לשעה. הרי שעדיין אין נשיא ואין סנהדרין של קבע. להעדרו של רבן שמעון בן גמליאל אין אנו זקוקים להסבר מיוחד: באותם הימים לא היה מקום לעלייתה של הנשיאות, ואפילו פרטית. אלא שקרוב להניח, שהמלכות רדפה אותה שעה את „בית הנשיא" במיוחד, בזיקתה לעמדתם בימי מלחמת ביתר, שכך עשוייה להוכיח המסורת המיוחסת לרבן שמעון בן גמליאל, שמספרת על אלף ילדים שהיו בבית אבא

¹⁰¹ שיר השירים רבא פרשה ב טו לפסוק „סמכוני באשיות" (שה"ש ב ה).

¹⁰² נתעסקו אפוא אף בצרכי צבור.

¹⁰³ נראה בניגוד לברכות סג ב ושבת לג ב, שר' יהודה מתואר בהם כ„ראש המדברים בכל מקום".

¹⁰⁴ = בעולם הזה ובעולם הבא.

¹⁰⁵ ראה לאחרונה ביכלר (ברכת הטוב והמטיב, ספר זכרון לחיות, עמ' קלז ואילך). המסיים את מחקרו בפקפוק מרובה אם נתכנסו חכמים באותם הימים ביבנה. נסיון להצלת המסורת הבבלית עשה הלוי בספרו „דורות הראשונים" (חלק א', כרך ה', פרק כו, עמ' 740—744).

ושמכולם לא נשתיירו אלא הוא ובן אחי אביו — באסיא¹⁰⁶. ואף הברייתא שלהלן¹⁰⁷ (למשנה „ונלכדה ביתר ונחרשה העיר“¹⁰⁸) יש לבארה כדעתם של רוב החכמים, שמדברת ברבן שמעון בן גמליאל: תניא כשחרש (= שהחריב) טורנוסרופוס הרשע את ההיכל¹⁰⁹ נגזרה גזירה על רבן גמליאל להריגה. בא הגמון אחד¹¹⁰ ועמד בבית-המדרש ואמר בעל החוטם מתבקש, בעל החוטם מתבקש¹¹¹. שמע רבן גמליאל אזל וטשא¹¹².

יש חכמים שמקיימים הגירסה שלפנינו — שמצוייה כמעט בכל הנוסחאות¹¹³ ואומרים שטורנוסרופוס זה אינו טיניוס רופוס אלא טרנציוס רופוס, שמימי החורבן נשאר, לעדותו של יוספוס¹¹⁴, מפקד הצבא ביהודה. אלא שנראה לי כי כיום קשה להפקיע טורנוסרופוס זה משאר כל טורנוסרופוס, שהם טיניוס רופוס, שמימי בריכוכבא. ועוד: בברייתא מדובר בחרישת ההיכל בדומה לחרישת העיר, שלא מצינו לה זכר אלא לימי אדרינוס. ואף הירונימוס מעיד מפי יהודים על חרישת ההיכל לאחר ביתר. מסתבר אפוא שהברייתא דילן באה להעיד על רבן שמעון בן גמליאל שנאלץ לברוח מ„בית-המדרש“ ולהסתתר מפני השלטון. רשאים אנו אפוא לשער זמן מרובה של פעילות ארעית, בחידוש תורה ובחידוש מוסדי-הציבור הכלליים של האומה, בידיהם של חכמי הדור; רק לאחר ימים הרבה נתבססה הסנהדרין במקומה הקבוע — באושא — וחזרה הנשיאות למקומה.

עובדא זו — המשך ימים מרובים של הנהגת הרבים בלא הנשיא — נראה סייעה אף היא לחולשת עמידתו של רבן שמעון בן גמליאל כלפי חכמים אחרים. למתינותו ולענוותנותו של הלה ביחסו עמהם. ובלאו הכי: הקמתו של המרכז לא יכלה, בתוקף הנסיבות הכלליות שדיברנו בהן, להיעשות אלא בריתוי וקימעא קימעא. ומכאן, דרך משל, אף גסיון ההפקעה של הגולה — בבל — מזיקה לארץ-ישראל בימים אלו.

להלן נבחין במעשהו של המרכז ובמעשיו של הנשיא לגבי החכמים, כיצד נתכוונו להעלות מתוך ניגודים, ששורשם בנסיבות ההיסטוריות, את מבנהו

¹⁰⁶ סוטה מט ב, בבא קמא פג א; וראה אף ירושלמי תעניות פ"ד סט ע"א — מקום שמוכח לכאורה, שהיה רבן שמעון בן גמליאל בביתר הנצורה עד לכיבושה.

¹⁰⁷ תענית כט א.

¹⁰⁸ תענית פ"ד מ"ו.

¹⁰⁹ במשנה: ונחרשה העיר. ברם אף בירושלמי (פ"ד סט ע"ב): חרש רופוס שחיק עצמות את ההיכל.

¹¹⁰ כך בדפוסים ישנים, בכתבייד והגדות-התלמוד ועין-יעקב: אותו הגמון; בדפוסים חדשים: אדון אחד.

¹¹¹ כמה הצעות הוצעו לפרש חוטם זה: nasus (= חוטם בל' רומי) רמז לנשיא וכדומה. והפשוט: רבן גמליאל (או רבן שמעון בן גמליאל) בעל חוטם גדול היה.

¹¹² = הלך ונחבא.

¹¹³ חוץ מפעם אחת ביחוס תנאים ואמוראים (כתבייד) ערך „ר' ישמעאל“, שגורס: רבן שמעון בן גמליאל. ברם בערך אחר לפני כן: רבן גמליאל.

¹¹⁴ מלחמות ז ב ב, והשוה ספר קלויזנר, עמ' 167, הע' 65.

המחודש של מרכז האומה, וכיוון התפתחותו של תהליך זה, מן הרפיון אל הכוח, תוך התחשבות בתנאי המציאות וגירסתם של הגורמים המתעצמים. על-כל-פנים יש לידע, שהתפתחות זו הוכשרה בהרבה על ידי אישיותו הגדולה של הנשיא: תבונה וגמישות ומתינות בצירוף של כושר פעולה מכרעת בשעת התעצמות קשה; אהבת-הבריות, וכושר של עבודת-שיתוף עם אחרים, ההכרח בכוחם וסמכותם של הרבים ועמידה תקיפה על סמכותו וזכויותיו בהנהגתם — כל אלו המידות הכשירו את הנשיא להיות מנהיג הדור, לכוון אחדותה של האומה ולהחזיר במידה מרובה את ההנהגה החברתית והרוחנית לידיה של הסנהדרין.

מיעוט כוחו של הנשיא לגבי הסנהדרין בראשונה ומאבקו של זה לחיזוק מעמדו — מוכח מן המעשה השנוי בבבלי¹¹⁵. ומכאן אנו למידים, שבתחילת שימושו של רבן שמעון בן גמליאל בנשיאות היתה ראשות הסנהדרין נתונה בידי חבר של שלושה: הנשיא, אב בית-דין — רבי נתן, והחכם¹¹⁶ ר' מאיר, שזכויותיהם דומות היו או כאילו דומות. לימים עמד הנשיא ותיקן — לאותה מסורת — הפרש בולט ומופגן בינו ולבין חבריו בהנהגה: „כשהנשיא נכנס כל העם עומדים [מפניו] ואין יושבים עד שאומר להם: שבו; כשאב בית-דין נכנס עושים לו שורה אחת מכאן ושורה אחת מכאן עד שישב במקומו. כשחכם נכנס אחד עומד ואחד יושב עד שישב במקומו". אין ספק ש„תקנה” זו משמעותה היתה: העדפת כוחו של הנשיא וירידתם של אב בית-דין והחכם. העובדא מתפרשת על-ידי, שבראשונה עדיין היתה הסנהדרין — בדמות הנהגתה: אב בית-דין וחכם — מושכת עצמאותה מלפני שהנשיא יכול לבוא לאושא. ומאחר שעברו ימים ונשיאותו של רבן שמעון בן גמליאל נתבססה, ביקש להחזיר כוחה הראשון כמלפנים.

ברם מעשהו זה הביא לנסיון של הפיכה: הורדתו של רבן שמעון מנשיאות, דבר שניתפן בידי רבי נתן ורבי מאיר (ובוודאי הלכו עמהם רבים מן בית-הדין הגדול). אלא שחוג אחד ממוקירי הנשיאות, נראה, סייע את הנשיא, והנסיון נכשל. ברם אף נסיונו של הנשיא לענוש את המתנקש בגירוש מבית-המדרש נכשל בעטים של החכמים, שאיימו בפרישה אם יעמוד הנשיא על דעתו והלה גאלץ לוותר¹¹⁷. בזיקה לסכסוך זה — יש לבאר את המסורת שנשתמרה בפי רב שרירא גאון¹¹⁸: נסתלקו החכמים ולא היה מומחה חוץ מרבי מאיר והיה רבי יוסי אמר על רבי מאיר לסמכו אב בית-דין. אמר להן: צרתה בצדה. אמר להן: שעה צריכה

¹¹⁵ הוריות יג ב — יד א.

¹¹⁶ טיבו של החכם אינו מוברר. הוא מופיע שוב בצוואת רבי: שמעון בני — חכם. גמליאל בני — נשיא (כתובות קג רע"ב).

¹¹⁷ ראה הנוסח בהלכות גדולות הל' הוראות, ד' ווינציא קכד ד: קם ר' יוסי למיפק וקמת נמי כולה מחיבתא. אמר להו רבן שמעון בן גמליאל: גיעלינהו [= עמד ר' יוסי לצאת, ועמדה כל הישיבה. אמר להם רשב"ג: יכניסום].

¹¹⁸ פירסמה שכטר ב-JQR, כרך י"ד, עמ' 488 ואילך, ומשם העתיקה ב. מ. לויץ בלקוטים לאגרת רב שרירא גאון, עמ' XXVII והובאה בספר הישוב, עמ' 133.

לו. התירו וסמכו אב בית-דין וכתב לו: תתיתב צפורי, תתיתב¹¹⁹ גם צפור מצאה בית (תה' פד ד), וכשנפטר רבי מאיר מלך רבי יוס[י] ושכב בציפורי. נראה שהמשאומתן האמור כאן אירע בין רבי יוסי ובין רבן שמעון בן גמליאל, ואב בית-הדין שבכאן פירושו: אבות בית-הדין של ציפורי, ש"דייני צפורי" אמורים במשנה¹²⁰, ורבן שמעון בן גמליאל סירב למנותו בטענה "צרתה בצדה", כלומר: יש כאן משום מעשה כנגד הנשיאות (?). אפשר שרצונו של רבי יוסי ל"המליך" בצפורי את רבי מאיר כרוך במה שאמור בירושלמי¹²¹: רבי יוסי ברבי חלפתא משבח ברבי מאיר קומי ציפוראי¹²²: אדם גדול, אדם קדוש, אדם צנוע וכו' — ומלהלן משמע שאמנם בא רבי מאיר לציפורי, ובמעשה שבהוריות מוכח שבין רבי מאיר ורבי יוסי קיימים היו יחסים טובים.

רבן שמעון בן גמליאל חשש ליתן כוח של אב בית-דין (מקומי) לרבי מאיר, אף מפני החשש של ניתוק צפורי מזיקה לבית-הדין הגדול, אלא שצריך היה לוותר מפני ש"השעה צריכה" לכך: עדיין אין המרכז מחוזק כל הצורך. נראה שמפני מקומה המיוחד של ציפורי, וכוחה לגבי הנשיא בימי רבי יוסי ורבן שמעון בן גמליאל, צריך רב פפא להדגיש¹²³, שרבי יוסי היה "כפוף ויושב לפני" הנשיא וכן רבי ישמעאל בנו לפני רבי¹²⁴.

ביסוס מעמדה של הנשיאות בתוך הסנהדרין לא גרם לדחיקת רגליהם של החכמים משלם, מכאן ואילך היתה הסנהדרין קובעת עם הנשיאות מעין שתי רשויות שנצטרפו, ולא עוד אלא למעלה מנשיאים אחרים אתה מוצא את רבן שמעון בן גמליאל מזדקק להם לחכמי בית-הדין הגדול. כבר ראינו¹²⁵, שרבי יוסי מורה לו הלכה למעשה, וכן הוא אומר הלכות בשם רבי יוחנן הסנדלר¹²⁶, בשם

¹¹⁹ "תתישב צפורי תתישב, כלומר: מכאן ואילך תקבל צפורי ישיבה" (ספר הישוב).

¹²⁰ בבא בתרא פ"ו מ"ז (ובהקבלה שבמסכת שמחות פ"ד ה"ב: זקני אב בית דין).

ביכלר (בספרו The Political and Social Leaders of the Jewish Community of Sepphoris in the Second and Third Centuries, 1912, עמ' 2, 25) סבור שאלו הם היהודים, שנתמנו מטעם הרשות הרומית, ובכלל שולל חכם זה מציאותם של בתי דין של תנאים בגליל באותם הימים. (ועי' להלן פרק ד', הע' 326).

¹²¹ ברכות פ"ב ה"ע"ב.

¹²² = משבח את ר' מאיר לפני בני ציפורי.

¹²³ שבת נא א, סנהדרין כד א.

¹²⁴ רבן שמעון בן גמליאל מדבר על ר' יוסי כעל חברוֹדְרָבו (תוס' סוכה פ"ב ה"ב, 193 [ירושלמי נג א, בבלי כו א]: והתיר לי ר' יוסי ברבי) ויוצא עמו ועם ר' יהודה לכזיב (תוספתא מעשר שני פ"ג ה"ה, 92), ולקיסרין (תוס' סוכה שם) וכן אומר לו לרבן שמעון בן גמליאל במסכת שלשתם בעכו: בכל יום אתה מחבב דברי בפני יהודה [כלומר: פוסק הלכה כמותי]. עכשו אתה מחבב דברי יהודה בפני? !, הגם לכבוש את המלכה עמי בבית" [אס' ז ח] (תוספתא ברכות פ"ה ה"ב, 12). כלום מתפרש הדבר — מפני מקומו של בית הדין בצפורי? וכן אנו מוצאים את שניהם, רבן שמעון בן גמליאל ור' יוסי, פוסקים דין בצפורי (בבא מציעא פ"ה מ"ח).

¹²⁵ תוספתא סוכה פ"ב ה"ב 193 (עי' בהערה 124).

¹²⁶ תוספתא כלים בבא קמא פ"ד ה"ב 572.

רבי יהודה¹²⁷ ובשם רבי מאיר¹²⁸ ובשם רבי יהודה בן שמוע תלמידו של ר' מאיר שאמר משום רבי מאיר¹²⁹, ומשום רבי יהודה בן יאיר¹³⁰, והרי אין אתה מוצא אף אצל חכמים סתם — שלא נשיאים — ריבוי כעין זה של אמירת דברים בשם חבריהם. וודאי עובדא זו קשורה אף באישיותו המתונה והענוותנית של הנשיא. עובדא זו, כפיפותו של הנשיא לבית־דינו, מוכחת אף מן המשנה המספרת לנו¹³¹ על רבן שמעון בן גמליאל, ששאל בהלכות בכורות לחכמים והורוהו הלכה. ויש לידע שבבכורות הקפידו הנשיאים ביותר וראוהו כתחומם המיוחד¹³².

שיתוף־עבודה מושלם מצד הנשיא עם הסנהדרין והתמזגותה של הנשיאות כביכול עם בית־הדין הגדול — נראה מוכחים מן המאמר שלהלן¹³³: רבי אמי בר קרחה בשם רב: ולמה אמרו בכל מקום הלכה כרבן שמעון בן גמליאל? שהלכות קצובות היה אומר מפי בית דינו. — פירושה של המסורת: שרבן שמעון בן גמליאל לא הורה מעצמו, אלא ממשאם ומתנם של בית־הדין הגדול¹³⁴ ומן ההכרעה הכללית, ולפיכך הלכה כמותו הואיל ודרך כלל נוקטת מסורת החכמים הלכה ברבים ואפילו כנגד הנשיא¹³⁵.

יפוי־כוחם של החכמים, חברי בית־הדין הגדול, מוצא ביטוי אף בתקנה של אושא: שלא לנדות זקן¹³⁶: רבי יעקב בר אביי בשם רב ששת: גמנו באושא שלא לנדות זקן ואתייא כיי דמר¹³⁷ רבי שמואל בשם רבי אבהו: זקן שאירע בו דבר אין מורידין אותו מגדולתו, אלא אומרים לו: היכבד ושב בביתך¹³⁸. וכיוצא בו בבבלי¹³⁹: באושא התקינו: אב בית דין שסרח אין מנדין אותו אלא אומר [ים] לו: הכבד ושב בביתך. חזר וסרח מנדין אותו מפני חילול השם. כיוצא בו קרינו¹⁴⁰: ביקשו לנדות את רבי מאיר, אמר להן: איני שומע לכם עד שתאמרו לי את מי

127 שם ס"ה ה"ד 574.

128 תוספתא כתובות ס"ו ה"י, 268; שבת טו סע"ב.

129 ראש השנה יט סע"א ושם נסמן.

130 תוספתא יבמות פ"י ה"ו 252.

131 בכורות פ"ו מ"ט.

132 ביזמא ע"ח סע"א מצינו, שהנשיאים מציינים במיוחד במינוי את הרשות להתיר

בכורות [ועי' סנהדרין ה סע"א].

133 ירושלמי בבא בתרא פ"י יז ע"ד.

134 שלא כדעת מי שאומר, שכל מקום שנאמר „פלוגי הנשיא ובית דינו" הרי זה בית

דינו הפרטי של הנשיא.

135 דימוקרסיותו של רבן שמעון בן גמליאל מוצאת ביטוי אף כלפי הרבים. בתוספתא

סנהדרין (פ"ב ה"ג, 418) שנינו: רבן שמעון בן גמליאל ור' אליעזר בר' צדוק אומרים:

אין מעבירין את השנה ואין עושין כל צורכי ציבור אלא על תנאי כדי שיקבלו רוב

ציבור עליהן.

136 ירושלמי מועד קטן פ"ג פא ע"ד.

137 = ובאה כזו שאמר.

138 „הכבד ושב בביתך" לשון הכתוב הוא (מ"ב יד י).

139 מועד קטן יז א.

140 ירושלמי מועד קטן פ"ג פא סע"ג.

מנדין ועל מה מנדין ועל כמה דברים מנדין. מכאן שהיתה התנגשות בין רבי מאיר והנהגה, ולא נידוהו, וודאי בזיקה להכרעה הנ"ל שלא לנדות זקן. אין לומר בדווקא, שיש כאן צמצום זכויותיה של הנשיאות; שכן הבעיה היא יחסו של החכם היחיד, חבר בית-הדין הגדול, לסנהדרין. מכל מקום כיון שעיקר הנידוי היה נתון בידיו של הנשיא — הרי שיש לראות כאן שוב מצע של הכרת זכויותיהם של החכמים, והבטחת מעמדם העצמאי כלפי הנשיאות, שיכלה להשתלט על הסנהדרין ולכוף רצונה עליה.

ראינו שתחילה היתה הנהגת בית-הדין הגדול מורכבת משלושה חברים: הנשיא, אב בית-הדין וחכם. ברם, מלאחר ההתנגשות שבין הנשיא וחבריו — נראה שנסתלקו רבי מאיר ורבי נתן משימושם הראשון. ספק אם נתמנו אחרים תחתיהם אב בית-הדין וחכם. אלא שיש ללמד מן המקורות, שרבי יוסי ורבי יהודה שימשו למעשה עוזריו של הנשיא וכאילו ממלאי מקומם של רבי מאיר ורבי נתן¹⁴¹. וכבר הבחנו תחילה במעמדו המיוחד של רבי יוסי — כאב בית-הדין — בצפורי. אלא שאף רבי יהודה מצינו שהוא קרוי: ראש המדברים ופותח תחילה בבירורי החכמים¹⁴². רבי יהודה משמש אף "מורינא דבי נשיאה"¹⁴³.

כשם שעלתה בידו של רבן שמעון בן גמליאל להחזיר כבודה של הנשיאות בעיני החכמים ולהדק קשריה עם הסנהדרין על-ידי שיטה ממוזגת של תקיפות בשמירת סמכות הנשיא ושל הכרת מעמד החכמים ושיתוף בית-הדין בהנהגה; כך נקט דרך זו במאמציו להחזיר את כפיפותה של הגולה לארץ-ישראל: תקיפות ופיוס ושיתוף.

ימי מלחמת ביתר והימים שלאחר המלחמה וה"שמד" סייעו להתרופפות הקשרים בין ארץ-ישראל והגולה, וביחוד להמעטת כוחה של הריבונות הארץ-ישראלית, וביותר נגרם הדבר על-ידי שחכמים גדולים יצאו לחוצה לארץ ונשתקעו בה, והם הביאו עמם לעצמם מלוא ההשפעה של גדולי ארץ-ישראל, ותבעו לעצמם סמכות של פעולה במקומות ישיבתם. והרי כל שעה שלא יכלו לחדש בארץ את החיים הציבוריים הדתיים, וודאי שנאלצו הגלויות לפעול לעצמן בתחומין שהיו נתונים לארץ-ישראל (כגון קידוש החדש ועיבור השנה וכדומה). אף כאן, תקדימים אלו סיכנו את ריבונותה של ארץ-ישראל לעולמים. נשתיירה לנו מסורת אחת מן הפרשה הנידונית¹⁴⁴: חנניה בן אחי רבי יהושע עיבר בחוצה לארץ. שלח ליה

¹⁴¹ ע"י לעיל הע' 124.

¹⁴² ראש המדברים — עניינו וודאי: זה שפותח תחילה, במשא ומתן בבית המדרש. השוה ירושלמי ראש השנה פ"ב נח ע"ב (= סנהדרין פ"ח יח ע"ג): רבי חנינא פתח, ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש החמין וכו'.

¹⁴³ = מורה (הוראות) של בית הנשיא, ירושלמי שקלים פ"ג מז ע"ג ופ"ח גא ע"א, בבלי מנחות קד רע"א.

¹⁴⁴ ירושלמי נדרים פ"ו מ ע"א (= סנהדרין פ"א יט ע"א); ובשינוי מסוים בבבלי ברכות סג א.

רבי ¹⁴⁵ תלת איגרון גבי רבי יצחק ורבי נתן ¹⁴⁶. בחדא ¹⁴⁷ כתב: לקדושת חנניה. ובחדא כתב: גדיים שהינחתה נעשו תישים, ובחדא כתב: אם אין את מקבל עליך, צא לך למדבר האטד ותהא שוחט ונחונין זורק. קדמיתא — ואיקרון, תינייתא ואיקרון, תלייתא — בעי מבסרתון. אמרין ליה: לית את יכיל דכבר איקרתון, קם רבי יצחק, וקרא ¹⁴⁸ באורייתא: אלה מועדי חנניה בן אחי רבי יהושע, אמרין ליה: מועדי ה' (ויק' כג לז). אמר לון: גבן. קם רבי נתן ואשלם ¹⁴⁹, כי מבבל תצא תורה ודבר ה' מנהר פקוד. אמרין ליה: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם (ישע' ב ג), אמר לון: גבן. אזל וקבל עליהן ¹⁵⁰ גבי רבי יהודה בן בתירה ¹⁵¹ לנציבין. אמר ליה: אחריהם אחריהם וכו'. לפי מסורת זו, אנשי בבל עצמם, שנשלחו מארץ-ישראל ושישבו בה, סייעו להכשלת הנסיון בידי אחד מחכמי ארץ-ישראל שנשחקע בבבל לנתק את הקשר בינה ולבין הארץ.

במסורת שבבבלי: אמרו לו: גדיים שהנחת נעשו תישים בעלי קרנים ¹⁵² והם שיגרונו אצלך וכך אמרו לנו: לכו ואמרו לאחינו שבגולה: אם שומעין, מוטב, ואם לאו יעלו להר ¹⁵³... אחיה ¹⁵⁴ יבנה מזבח, חנניה ¹⁵⁵ ינגן בכנור ויכפרו כולם ויאמרו: אין לנו חלק באלהי ישראל. מיד געו כל העם בבכיה ואמרו: חס ושלום! יש לנו חלק באלהי ישראל. וכל כך למה? משום שנאמר: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים ¹⁵⁶.

החזרת זיקתה של הגולה בבבל לארץ-ישראל מוצאת ביטוי אף במסורת על שליחת חכמים ל"מגבת חכמים" בבבל. אלא שאף מכאן אנו עומדים על סרבנותה

¹⁴⁵ וודאי: רבן שמעון בן גמליאל (השוה דורות הראשונים, חלק ב', עמ' 199 ובהערות). ופעמים שהירושלמי קורא לנשיא כלשהוא בשם "רבי" [השוה שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 275 ו-404].

¹⁴⁶ הם חכמי בבל (ע' דורות הראשונים שם), ונשתמש הנשיא בחכמי בבל שהיו בארץ ישראל כדי לסלק את השפעתו של חנניה מעל בני ארצם. בבבלי — ר' יוסי בן כיפר ובן בנו של זכריה בן קבוטל הם השלוחים ש"אבותיהם שמשו בבית המקדש".

¹⁴⁷ = שלח לו רבי שלוש אגרות אצל (= בידי) ר'י ור"נ. באחת...

¹⁴⁸ כאן נוסף בטעות: כתיב, ובסנהדרין אינה.

¹⁴⁹ = הפטיר, שכן בלשון ארץ-ישראל נקראת ההפטרה "אשלמתא", ראה מאן. The Bible as read and preached in the old Synagogue, סינסינטי, 1940, עמ' 555 ואילך.

¹⁵⁰ כך בסנהדרין, כאן נשתבש: עליה.

¹⁵¹ = ראשונה וכיבדם, שנייה וכיבדם, שלישית — ביקש לבנותם. אמרו לו: אי אתה יכול, שכבר כיבדתנו. עמד ר' יצחק וקרא בתורה: אלה... אמרו לו: "מועדי ה'". אמר להם: אצלנו (= על ידינו). עמד ר' נתן והפטיר: כי מציון... הלך וקבל (= התלונן) עליהם אצל ריב"ב.

¹⁵² במדרש הגדול לשמות יג י (עמ' 128): ...תישים ולא עוד שעשו קרניים.

¹⁵³ = אחד ההרים שבסביבות העיר, כהר הבית בירושלים.

¹⁵⁴ רש"י: אדם גדול היה וראש לבני הגולה.

¹⁵⁵ שהרי לוי היה [ע' ערכין יא א].

¹⁵⁶ [וע' כל המעשה ב"סרקי מנהג והלכה" לע"צ מלמד, עמ' 18—19].

של הגולה להיכסף לארץ. בירושלמי¹⁵⁷ אנו קורין: דלמא רבי דוסתאי בי רבי ינאי ורבי יוסי בן כיפר נחתון מיגבי לחבריה תמן, ואיתאמר עליהן לישן ביש, אתון בעי מיפקא מיניהון אמרין לון: כבר זכינן... נסבון לרבי יוסי בן כיפר וכפתון¹⁵⁸ ואפקן מיניה¹⁵⁹ — ולהלן משמע: שהכוהן ברצועה ושהיו אלו אנשי בית ראש הגולה¹⁶⁰. ואפשר שזיקה זו, העלאת מעות מן הגולה לארץ-ישראל — למרכז — בימיו של רבן שמעון בן גמליאל, מוכחת אף מן הכתובת של סטובי, שדיברנו עליה¹⁶¹.

מעין שיתוף הגולה בפעולותיה של ההנהגה הרוחנית העליונה — יש לראות בהילוכו של רבי מאיר לאסיא לעבר שנים שם¹⁶². כבר פירשנו מעשה זה¹⁶³, שמכוון היה — כהילוכו של רבי עקיבא לעבר שנים בנהרדעא, ושל רבי שמעון בן יהוצדק ורבי חייא בר זרנוקא¹⁶⁴ — כמאה שנים לאחר מכן — להפגין את ההתחשבות בגולה בין בעצם עשיית העיבור שם (למרות הכלל: אין מעברין שנים בחוץ לארץ) ובין בחישוב הצרכים של הגולה לענין העיבור¹⁶⁵. כיוצא בדבר יש לראות התחשבות בגולה ושיתופה בהנהגה, במה שרבי נתן משמש אב בית-דין, כדבריו של רבן שמעון בן גמליאל, מפני אפודתו של אביו ראש הגולה¹⁶⁶. וכדרך שרבי חייא גדול היה אצל רבי מן הטעם הנ"ל, וכדרך שמינה הלה את ר' חנינא הבבלי — „לישב בראש”¹⁶⁷.

חידוש הקשרים בין בבל וארץ-ישראל מוצא ביטוי אף בביאתם של חכמים בבליים לארץ-ישראל, אם לשעה ואם לעולם, כגון רבי נתן, רבי יאשיה ובנו רבי אחי, רבי יצחק, יוסף הבבלי (= איסי בן יהודה), ידוע הבבלי. והוא הדין הילוכם של חכמים לחוצה לארץ: רבי יוסי לנציבין¹⁶⁸, רבי שמעון לצידון¹⁶⁹, וביותר חשובה כאן הליכתו של הנשיא לחוץ-לארץ, וודאי לקשר בין התפוצות ולבין המרכז

157 גיטין פ"א מג ע"ד וקידושין פ"ג סד ע"א. ועי' בחלק א' של ספרנו, עמ' 157.

158 כך בקידושין, כאן נשתבש.

159 = ירדו לגבות לחברים שם, ונאמר עליהם לשון הרע. באו וביקשו להוציא מהם. אמרו להם: כבר זכינן... תפסו את ר' יוסי בן כיפר וכפתוהו והוציאו ממנו.

160 מן הנוסח שבבלי (גיטין יד א) משמע שהיה המעשה בנהרדעא.

161 חלק א' של ספרנו, עמ' 158, ותרגומה של הכתובת — בנספחות שם, עמ' 359.

162 תוספתא מגלה פ"ב ה"ה 223, בבלי יח ב.

163 עי' בספרנו חלק א', עמ' 154.

164 סנהדרין כו א.

165 עי' בספרנו ח"א, עמ' 156.

166 הוריות יד ב.

167 כתובות קג ב.

168 ירושלמי יבמות פ"ב יב ע"ג. בבלי קב א (ובתוספתא פ"ב הי"א הנוסח: מצאתי

וקן אחד מנציבין).

169 תוספתא תרומות פ"ז הי"ב 38, זבחים פ"א ה"ה 479, פרה פ"ד (ג) ה"ט 633.

שבארץ, שכבר מצינו את רבן שמעון בן גמליאל בלוויית רבי יוסי ורבי יהודה בעכו ובכו"ב¹⁷⁰ ומצאנו את רבן שמעון בן גמליאל אף בצידון¹⁷¹, ושמו אף בלודקיא¹⁷².

(2) התעצמותו של המרכז עם הגורמים שבא"י לביסוס מעמדו

ראשונה יש להזכיר את הנסיבות המדיניות, שמנעו במידה רבה את פעולותיו של המרכז להחזרת המוסדות הדתיים-לאומיים למקומם הראשון. כל עצמן של הסנהדרין והנשיאות לא הוכרו עלידי השלטון אלא נסבלו. הרי שאף מעשיהן לא הותרו מלכתחילה להלכה אלא בדיעבד, לאחר המעשה. אין ספק שנטילת "דיני ממונות" מישראל¹⁷³ משכה זמן מרובה, ושחידוש השיפוט הלאומי היהודי — בדמות בתי-דין של חכמים — נתקל בקשיים מרובים. שכן אף לאחר שנסבלו בתי-דין הללו, הרי היתה מצוייה תחרות בין שיפוטו של הנציב ובין השיפוט היהודי. דבר זה קיים היה לעולמים, אף שעה שהוכרו הנשיאות והסנהדרין ובתי-דין שלהן הכרה גמורה. ברם יותר מזו שימשה תחרות זו תקלה לשיפוט הלאומי האוטונומי בדור שלאחר ביתר: בלא סמכות רשמית, בלא זכות של כפייה לצורך ביצועם של פסקי-הדין, בסכנה מתמדת של התערבות השלטונות, שאיימו בעונשין על חכמים, שנקטו באמצעי של ענישה כנגד העבריינים. וודאי שפעולותיהם של בתי-הדין היהודיים שמטעם הסנהדרין — נתקלות היו במכשולים קשים. אלא שלא השלטון בלבד התחרה בשיפוטם של חכמים. מימים ראשונים מצוי היה השיפוט החילוני — "בתי-דין של הדיוטות" מטעם הנהגות הערים. מלאחר ביתר גדל כוחם של אלו, לפי שהדעת נותנת, שמוסדי-שיפוט הללו, שאנשי השכבות האמידות והמיוחסות, שהם הם שהיו עיקר בהנהגת הישובים באותם הימים, נהנו מסיועו של השלטון הרומי¹⁷⁴. ואף צרכיה של האדמיניסטרציה תבעו בהמשך הימים החזרת פעולותיהם של הישובים לקדמותם, השיפוט הקומונאלי. והנה וודאי, שאף בתי-דין הללו יש לראותם כקנין לאומי, ולא עוד אלא שאף מסורת ההלכה של תנאים מכירה בהם. ברם לצד שני אין לייחס להם — ואפילו במועט — אותו ערך לאומי-רוחני, שכיוצא בבתי-הדין של החכמים. לפי שטיבו של שיפוט מקומי זה, שאינו אלא ארצי, נוטל הימנו מצע כולל ואחיד של מערכת-משפט לאומית. שיפוט זה שימש אובייקטיבית גורם מעכב ומתנגד להתגבשותו של שיפוט לאומי כולל. הסנהדרין והנשיא, כשבאו לייסד את מערכת השיפוט הלאומי, נאלצו להיאבק בבתי-הדין המקומיים הללו, ואף נאלצו לוותר ולהסכים לקיומו

¹⁷⁰ לעיל הע' 124.

¹⁷¹ ירושלמי שקלים פ"ו נ"א ועוד.

¹⁷² מדרש חנאים, עמ' 205. ו"רבינו" הוא כנראה רבן שמעון בן גמליאל, ולא רבי.

¹⁷³ ע"י ירושלמי סנהדרין פ"א יח ע"א.

¹⁷⁴ כבר דיברנו (לעיל עמ' 64) בעמידתם של חוגים הללו בימי שלחמת בריכותבא

וויקחם לשלטון.

(כלקיום בתידינין של בוררין), ואף-על-פי שנשתדלו, כנראה, אף למושכו לתחום השפעתם של החכמים והמרכז. אלא שבדרך כלל מתריסים תנאים בני הדור על „דיינים רעים” שבישראל, שמעוותים דין. ונראה שנתכוונו לבתידינין הללו, שוודאי היו נתונים לתקיפים מ„גדולי” הערים, שמהם רבים „מקורבים למלכות”, ושוודאי מצוייות היו בהם, לא במעט, מאותן המידות הרעות שמנו בהם חכמים¹⁷⁵. תניא: רבי יוסי בן אלישע אומר: אם ראית דור שצרות רבות באות עליו, צא ובדוק בדייני ישראל, שאין פורענות באה לעולם אלא¹⁷⁶ בשביל דייני ישראל, שנאמר, שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל המתעבים משפט¹⁷⁷... ואין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים¹⁷⁸ מישראל.”

אמנם ביכלר¹⁷⁹ רואה ב„דיינין” אלו — כב„דייני צפורי” — שופטים יהודים, שנתמנו מטעם השלטון הרומי ושהנין כמשפט הרומאי. ברם בלא להיזקק עכשיו לשאלת מציאותם של שופטים יהודים ממונים מטעם השלטון, וביחוד: שדנים לפי המשפט הרומאי — דבר שאין להניחו כלל! — הרינו מציינים במוחלט, שכשם ש„דייני צפורי” אי-אפשר שיהיו שופטים רומיים (שהרי נקראים הם: זקני אב בית דין, ומעתיקים מהם הלכה¹⁸⁰), כך אף „דיינין” הללו וודאי יהודים שנתמנו בידי יהודים. אלא שעלינו להעמיד על פירושו של ביכלר במאמר שבירושלמי¹⁸¹: בימי רבי שמעון בן יוחאי¹⁸² ניטלו דיני ממונות מישראל. אמר רבי שמעון בן יוחאי: בריך רחמנא דלינא חכים מידון¹⁸³. לפי שרבי שמעון בן יוחאי — אומר ביכלר — עמד להתמנות שלא מדעתו — כחכמים אחרים — כשופט מטעם השלטון, ועכשיו שאינו בקי במשפט נחלץ מצרה. ברם שני המאמרים הללו אינם כרוכים זה בזה. ורבי שמעון בן יוחאי, שדעתו נוחה ממה שאינו יודע לדון, הריהו מהלך בדרכם של חכמים אחרים, שסרבו להתעסק בצורכי ציבור ובדיניהם של ישראל „שלא להיבטל מתורה”¹⁸⁴ (ור’ שמעון כידוע „תורתו אומנותו”¹⁸⁵, וכל שאר המעשים — הטובים — דברים „בטלים” כנגד תלמוד תורה הקיים לעד¹⁸⁶).

¹⁷⁵ שבת קלט רע”א.

¹⁷⁶ כך בכתבי יד והגדות התלמוד. בדפוסים: שכל פורענות שבאה לעולם לא באה

אלא.

¹⁷⁷ מיכה ג ט.

¹⁷⁸ בדפוסים חדשים נוספה מלת „רעים”, ואינה בכתבייד ובדפוסים ישנים.

¹⁷⁹ בספרו על המנהיגים הפוליטיים והחברתיים של צפורי (אנגלית), עמ’ 23 ו-25.

הע’ 1. השוה ספרו על עם הארץ הגלילי (גרמנית), עמ’ 139.

¹⁸⁰ ע”י לעיל עמ’ 73 והע’ 120.

¹⁸¹ סנהדרין פ”א יח ע”א.

¹⁸² כך צריך להיות. בנוסחאות: שמעון בן שטח.

¹⁸³ = ברוך ה’ שאינו יודע לדון.

¹⁸⁴ ע”י בחלק א’ של ספרנו, עמ’ 308—309.

¹⁸⁵ שבת יא א, וע”י גם ירושלמי שם סע”א ורע”ב.

¹⁸⁶ וכך יש לפרש אף את שיחתו של פפוס בן יהודה עם ר’ עקיבא בבית האסורים

(ברכות סא ב), וכבר עמדנו על כך בחלק א’, עמ’ 315.

"וכאן עלינו לשאול: אותן עדויות שמתקופתנו, המלמדות על שנאת חכמים — כלום אינן מכוונות למעמדות אלו? כלומר: העשירים והתקיפים ו"המקורבים למלכות", הם הם ה"גבאים" שמקורות ההלכה והאגדה מרבים לדבר בהם ובגנותם, כבגנותם של ה"מוכסין", "המלווים בריבית" ו"הגזלנים והחמסנים" ו"פורקי עול" מעל צואריהם ונותנים על צוארי חבריהם", ו"פוסקי צדקה ברבים ואינם נותנים" — כלום לא הם הם שמופיעים במקורותינו כשונאי חכמים ותלמידיהם? לשיטה זו נוטה ביכלר, מכל-מקום, דומה שאין לצמצם את ההתנגדות לחכמים בחוגים אלו בלבד. מפורסם מאמרו של רבי יוסי¹⁸⁷: "הנותן את הקץ אין לו חלק לעולם הבא" והשונא חכמים ותלמידיהם ונביא השקר ומספר לשון הרע אין לו חלק לעולם הבא"¹⁸⁸. כאן אין ידים לראות עשירים וכיוצא בהם; ואדרבא צירוף העניינות עשוי להוכיח, שהמדובר בהופעות חברתיות רוחניות. אלא שכמה עובדות של ממש מוכיחות ש"שנאת חכמים" רוחנית היתה, כנראה לאו דווקא בחוגים הגבוהים שבחברה היהודית. ידועה מסורת האגדה על רבי מאיר שישב ודרש בלילי שבת בבית-הכנסת של טבריא (או של חמת טבריא) והיתה שם אשה אחת, שנשתתתה לבוא לביתה עד שכבה הנר, ובעלה כעס עליה ונשבע שלא תיכנס לבית עד שתלך ותרוק בפני הדרשן¹⁸⁹. כיוצא בזה מסופר¹⁹⁰ על אדם שאמר לאשתו: "קונם שאי את נהנית לי עד שתטעימי לרבי יהודה ולרבי שמעון"; רבי יהודה טעים¹⁹¹, אמר קל וחומר: ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה, שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים המאירים בספק¹⁹² ואני על אחת כמה וכמה. רבי שמעון לא טעים. אמר: ימותו כל בני אלמנה ואל יווצו שמעון ממקומו. ברור שרבי שמעון הקפיד, מפני שהיה בכך עלבונם של חכמים, וכן להלן שם: מעשה באדם שאמר לאשתו: קונם שאי את נהנית לי עד שתרוקי בו ברבן שמעון בן גמליאל.

כלום היו אנשים אלו אף הם מחוגי התקיפים, שהתנגדו לחכמים חברתית? רחוק הדבר לאומרו. אלא שכאן אנו נזקקים לבעיית "עמי הארצות" ויחסם ל"חברים" בדור שלאחר ביתר (ובתקופות אחרות). פרשה זו אחת מן המסובכות ביותר בתולדותיה של היהדות בסוף ימי בית שני וימיהם של תנאים ואמוראים, ועדיין אין להעלות שיטה מחוורת כל-צורכה. החוקרים מתפלגים בדעותיהם מן הקצה אל הקצה, בין לגבי טיבם של החוגים הקרויים "עמי הארצות" ובין לגבי:

187 מסכת דרך ארץ פי"א.

188 באכר, MGWJ 1898, 505—507, מפרש, שהמאמר מתכוין ליהודים נוצרים.

שיטה זו נסמכת על הנוהג הרווח במדענו לראות כמה סוגים שונים כסוג אחד.

189 ירושלמי סוטה פ"א טז ע"ד.

190 נדרים סו ב.

191 = טעם, משום שמחל על כבודו.

192 [הכוונה למגלת סוטה, ששם ה' נזכר בה כמה פעמים, והכהן מוחק אותה במים

ומשקה את האשה, שבעלה חושד בה (במדבר ה כג).]

מהותם של יחסים אלו וגורמיהם. ואנו אין לנו אלא להעיר הערות ספורות כוללות בלא בירורים והוכחות.

(א) אין לילך אחר שיטתם של חוקרים — ביחוד מן החכמים הנוצרים הגרמנים ועמהם מקצת מִישראל, שרואים, על־פי המימרות המפורסמות שבבשורות, את „עמי הארצות“ בכללם כהמוני העם ואת ה„פרושים“ בכללם כמנוגדים להם ומובדלים מהם ומתייחרים עליהם ושנואים עליהם. אילו כך היה, לא יכולנו בשום פנים לבאר את עממיותם של הפרושים ואת חיבתם של המוני העם, דבר שמעיד עליו יוספוס בכמה וכמה מקומות בקדמוניות היהודים ובמקומות אחרים. (ב) אין לקבל את שיטתו של ביכלר בספרו עַם־הארץ הגלילי — הסבור, שעיקר מציאות זו של „עַם־הארץ“, אינה אלא בגליל (לגבי עבריינות) ואינה אלא בימים שמלאחר בר־כוכבא. דעתו זו אין לה על מה להשען ממשית, והיא מקפחת במקורות לפשוטם. הנציאות הנידוניות קודמת היא וודאי אף לחורבן¹⁹³. (ג) השם „עַם־הארץ“ יוצא למשמעויות הרבה. וכבר נחלקו התנאים בני הדור שלאחר־ביתר בהגדרתו של שם זה¹⁹⁴. ובזיקה לכך הרי אף הערכתו של עַם־הארץ אצל חכמים וקביעת היחס לגביו משתנית היא. (ד) ההבחנה העיקרית בתחום זה הריהי: (1) עַם־הארץ שהוא עברייני, בעיקר בתחום המעשרות והתרומות והשביעית, כלומר: במצוות שבעבודת הקרקע (ואף בטהרות); (2) לתורה, שאינו לומד תורה ואינו קורא קריאת שמע וכו'. (ה) ברם וודאי יש למצוא, „עמי־הארצות“ — שהם „שונאי חכמים“, מפני שהללו הם הם נושאי התורה הכתובה בלימודה והתפתחותה ונושאי התביעה של נאמנות גמורה לתורה. וביותר — שהם יוצרי התורה שבעל־פה. (ו) רשאים אנו למצוא את התרסותיהם של החכמים כנגד עמי־הארצות בשל תחומין אלו: (1) רשלנות שבמתכוין בעשיית המצוות של עבודת־הקרקע; ראו כאן מיעוט נאמנות לתורה והימנעות מקיומה בדברים שכרוך בהם הפסד ממון. (2) הימנעות במתכוין מן ההשכלה הלאומית־דתית; הפקעה מן חובת־החינוך, שהחכמים והפרושים שקדו עליה ביותר בפני הבית ולאחר החורבן (לימינו מדבר ר' שמעון בן יוחאי „על עיירות שנתלשו ממקומן בארץ־ישראל“, מפני „שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים“¹⁹⁵). ייתכן שאף כאן לא במעט גרם השיקול הכלכלי. (3) עמי־הארץ יש בהם — לדעת החכמים — גסות וזולגרינות ושחיתות־מידות, הכרוכות בהתרחקות מן התרבות והחינוך. (4) ואף זו: קרוב לייחס — על דעת החכמים — למקצת מעמי־הארצות התנגדות־שבהכרה לסמכות ולכוח ההשפעה וההנהגה הרוחנית, שנוטלים החכמים לעצמם, דבר שנכרך, אפשר, בשלילה עקרונית של התורה שבעל־פה.

מי הם אפוא עמי־הארצות, ומה טיב התנגדותם לחכמים? היו שלא נענו

¹⁹³ ראה ג. אלון, „תחומן של הלכות־טהרה“, תרביץ שנה ט', 182—188; [ועי' בחלק

א' של ספרנו, עמ' 319 ואילך].

¹⁹⁴ ברכות מז ב (= סוטה כב א'), ועי' גם תוספתא ע"ז פ"ג (ד) הי"א 464.

¹⁹⁵ ירושלמי חגיגה פ"א עו ע"ג והקבלות.

לתביעת שלטון-התורה בחיי היחיד במוחלט. מכאן ביטול כמה מצוות שמן התורה. ומכאן אף ההשתמטות מן הזיקה להשכלה התורית; בשני התחומין כאחד אפשר לראות בהם חוגים (לאו דווקא מן המעמדות העליונים) שאף הם, כבני המעמדות הגבוהים — בנוסח אחר — לא צירפו עצמם לאותו תהליך רוחני-לאומי, שנפתח בידי הסופרים, ונתבצע בידיהם של פרושים: עשיית התורה כלי מצעם ומסגרתם של חיי האומה, ברבים וביחיד, החדרתה של התורה והשלטתה המוחלטת, למחשבה ולמעשה, בעולמו הציבורי והאינטימי של ישראל, של כל אחד ואחד מישראל. אין לפקפק בכך, שמבחינה היסטורית שימשה עם-הארצות זו גורם ריאקציונרי.

ברם במידה מסוימת נשקפה בעם-הארצות אף מן הצדוקיות. אף-על-פי שעיקר עולמה של הצדוקיות במעמדות הגבוהים, הרי אין להכפיר באפשרות שיכלה זו — בשינוי פנים — להיות מצוייה אף בשכבות התחתונות של העם. והמסורת שבשורות על השיחות שבין ישו ופרושים, עשוייה לבסס הנחה זו.

אלא שיש לראות ב"עם-הארצות" אף מן ההתרסה המעמדית-סוציאלית. שכן אף-על-פי שרוב החכמים מן ההמונים באים הם, הרי תחילה היו בתוכם אף מן האמידים והמיוחדים, לרבות הכהנים. בעיקר גרמה כאן אף מציאות של התגבשות-למקצת — עולמם של החכמים למעין מעמד לעצמו. וודאי אותו תהליך לא הושלם ולא התפתח מעולם. ואף אם צפוייה היתה אפשרות מעין זו, מכל-מקום לא מעט מן הסימנים של ייחוד-עולם, של התגבשות שלא-במאורגן, ניכרים היו אצל חכמים ותלמידיהם בין בפני הבית ובין לאחר החורבן. ואותה עמדה של השפעה רוחנית ושל מעין הנהגה דתית וציבורית שסיגלו להם חכמים — יכלה להעלות חייץ בינם ולבין מקצת שמן ההמונים. מוסף לכך הניגודיות שבין שכבת האינטליגנציה ולבין ההמונים, שאתה מוצא בכל אומה ולשון, במיוחד בשעת משבר. ולפיכך הרי באותה התעצמות שבין חכמים ואמידים, "מקורבים למלכות", היה מצוי גורם, שהכשיר את הצטרפותם של מקצת מן העם למחנה שהתנגד לחכמים, ואף-על-פי — ומובטח אני בכך — שרובם של ההמונים הלכו עם החכמים, כשם שהללו הילכו ברובם עמהם, והגנו עליהם מפני קיפוחם של הראשונים.

מכל-מקום שימשה "עם-הארצות" אחד הגורמים להיאבקות ולמאמץ, בהקמתה של הסנהדרין ובחידוש פניה האחדים של היהדות הארץ-ישראלית. ואם נצרף לכאן את הנסיבות הכלכליות הקשות, נדע להעריך יפה את מאמציהם של אישי הדור ואת פרי-מעשיהם.

היה היו אף "מומרים" ומעין מומרים, ועבריינים בני טמיעה, שנתייאשו מן היהדות ומן האומה ונתקרבו לגויים ולמלכות, כשם ש"המינים" והנוצרים אף הם העלו בעיות ותפקידים, במיוחד לאחר מרד בר-כוכבא.

מדרך הטבע שביותר נשתיירו בידינו עדויות על פעולותיהם של החכמים בתחום האקדמי: תלמודה של תורה. ואמנם ידענו על פעילות ענפה, על אף התנאים הכלליים החמורים. בתי-מדרשות רבים פעלו בארץ, מלבד זה שבאושא: בתי מדרשיהם של רבי שמעון, רבי יהודה, רבי יוסי, רבי אלעזר בן שמוע, רבי מאיר —

ואעפ"י ש"נודד" היה — ובתי־מדרשיהם של תלמידי רבי ישמעאל ושל רבי אליעזר בן יעקב. ושטח פעילותם זו של החכמים מקיף למעשה את ארץ־ישראל כולה. ואף־על־פי שביהודה נתמעטה תורה בהכרת. ופירותיהן של פעולות ענפות אלו הם שמונסיים במשנה ובשאר הספרות התנאית. שאם נערכו ספרים הללו בדור שלאחר מכאן ובדור שלאחרי־אחריו, הרי עיקרו של החומר, בהלכה ובאגדה, הכלול בהם, מדור תלמידיו של רבי עקיבא הוא, מן הדור האחרון למאמץ גיבורי לביבוש וחירות, והראשון — לבניין חיים ללא נוגה של כוכב־גאולה. מאיר מקרוב.